

**ВІДКРИТИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ «УКРАЇНА»**

М. Й. СИДОРЕНКО

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

(курс лекцій)

Навчальний посібник

Видання друге,
перероблене і доповнене

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів

Київ
2012

УДК 340.12(042.3)
ББК 67.0я7
С 34

*Гриф надано Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18.2-2830 від 12.12.2005)*

*Рекомендовано до друку
методичною радою Університету «Україна»
(Протокол № 3 від 22.11.2005)*

Рецензенти: *О. О. Шевченко*, доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Р. А. Калюжний, доктор юридичних наук, професор, начальник кафедри теорії держави і права НАВС України

Сидоренко М. Й.

С 34 Теорія держави і права (курс лекцій): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / видання 2-ге перероблене і доповнене. — К.: Університет «Україна», 2012. — 199 с.
ISBN 966-388-078-3.

Навчальний посібник «Теорія держави і права (курс лекцій)» підготовлено відповідно до навчальної програми курсу «Загальна теорія держави і права» для вищих навчальних закладів. Окрім текстового викладення питань, кожна лекція супроводжується ключовими поняттями та термінами, питаннями для самоконтролю, завданнями для самоконтролю та контрольними тестами. У посібнику у певній мірі враховані сучасні досягнення теорії юридичної науки.

Посібник призначений для студентів, що вивчають «Загальну теорію держави і права» як провідну методологічну юридичну науку, а також студентів інших вищих навчальних закладів, що вивчають правознавство, з урахуванням потреб і можливостей студентів із особливими потребами. Разом із тим він може стати у нагоді для юристів-науковців, викладачів юридичної спеціалізації та тих, хто бажає отримати юридичну освіту за фахом юриста.

**УДК 340.12(042.3)
ББК 67.0я7**

ISBN 966-388-078-3

© Сидоренко М. Й., 2012
© Університет «Україна», 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА8

Лекція 1. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ НАУКИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

1. Поняття та система юридичних наук10
2. Загальна теорія держави і права як наука та її предмет11
3. Методологія і методи теорії держави і права12
4. Функції (завдання) науки теорії держави і права13
5. Місце і роль теорії держави і права у системі юридичних наук14

Лекція 2. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ, ПОХОДЖЕННЯ ТА ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ

1. Організація суспільної влади в первісному суспільстві16
2. Теорії і форми виникнення держави. Історичні типи держави17
3. Загальні закономірності (передумови) та причини, що зумовили виникнення держави22
4. Поняття і основні ознаки сучасної держави, її сутність23
5. Характеристика та основні ознаки правової держави24

Лекція 3. ФОРМА ДЕРЖАВИ

1. Поняття форми держави та її основні структурні елементи28
2. Поняття і види форм державного правління30
3. Поняття і види форм державного устрою та їх характеристика31
4. Поняття і види державно-політичного (державно-правового) режиму32
5. Тенденції та сучасний стан і перспективи розвитку в Україні форм державного правління, устрою та режиму33

Лекція 4. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

1. Поняття функцій держави, їх ознаки та види36
2. Внутрішні та зовнішні функції держав соціально-демократичної орієнтації40
3. Форми і методи здійснення функцій держави41

Лекція 5. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

1. Поняття механізму держави, його ознаки і структура (елементи)45
2. Державний апарат: поняття, ознаки та принципи його діяльності47
3. Поняття органу держави, його ознаки і види49
4. Загальна характеристика органів виконавчої влади50

Лекція 6. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

1. Поняття політики і політичної влади та їх призначення55
2. Поняття й елементи політичної системи суспільства та політична система України58
3. Місце і роль держави в політичній системі суспільства59

Лекція 7. ОСНОВНІ СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ (ТЕОРІЇ) ДЕРЖАВИ

1. Загальна характеристика сучасного стану функціонування держави62
2. Основні сучасні концепції (теорії) держави63
 - 2.1. Концепція (теорія) правової держави63
 - 2.2. Концепція (теорія) держави загального благоденства63
 - 2.3. Концепція (теорія) елітарної держави64
 - 2.4. Фашистські ідеї (теорії) державності65
 - 2.5. Концепції (теорії) національної держави65
 - 2.6. Етатична концепція (теорія) держави66

Лекція 8. ПОНЯТТЯ, ПОХОДЖЕННЯ І ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВА

1. Право як соціальне явище та його загальна характеристика68
2. Загальні закономірності походження (виникнення) права70
3. Визначення права у нормативному розумінні і його ознаки.....71
4. Сутність і зміст права73
5. Принципи права74
6. Функції права76

Лекція 9. ОСНОВНІ СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ (ТЕОРІЇ) ПРАВА

1. Передумови різних підходів до праворозуміння80
2. Основний зміст сучасних концепцій (теорій) права82
3. Особливості основних сучасних концепцій (теорій) права83
 - 3.1. Природно-правова концепція (теорія) права83
 - 3.2. Позитивістська концепція (теорія) права83
 - 3.3. Нормативістська концепція (теорія) права84
 - 3.4. Соціологічна концепція (теорія) права84
 - 3.5. Психологічна концепція (теорія) права84
 - 3.6. Інтегративна концепція (теорія) права85

Лекція 10. ДЕРЖАВА, ПРАВО ТА ГРОМАДЯНИН

1. Громадянське суспільство, його ознаки та роль у розвитку людини87
2. Співвідношення держави і особи та його принципи89
3. Правовий статус людини та його елементи90
4. Поняття об'єктивного та суб'єктивного права92
5. Реальність та цінність суб'єктивного права93

Лекція 11. СИСТЕМА ПРАВА І СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

1. Поняття системи права та її структурні елементи97
2. Критерії побудови системи права та система права України100
3. Система законодавства та ознаки її відмінності від системи права102
4. Систематизація законодавства та її види103

Лекція 12. НОРМИ ПРАВА У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

1. Поняття, ознаки та види соціальних норм107
2. Поняття і характерні риси (ознаки) норм права109
3. Структура норм права111
4. Види правових норм112

Лекція 13. ПРАВОУТВОРЕННЯ ТА ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА

1. Поняття правоутворення, його види. Правотворчість, її етапи і стадії116
2. Форми (джерела) права та їх види117
3. Нормативно-правові акти, їх ознаки та види119
4. Дія нормативно-правових актів. Зворотна сила закону121

Лекція 14. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА ТА ЇЇ ФОРМИ

1. Поняття реалізації норм права та її форми125
2. Застосування норм права та його особливості127
3. Стадії процесу застосування норм права.
Правозастосовчий акт128
4. Тлумачення норм права як особлива стадія
процесу їх застосування, його способи і види131
5. Прогалини у праві та основні засоби їх усунення
і подолання135

Лекція 15. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

1. Поняття, ознаки і види правових відносин139
2. Структура (склад) правовідносин
і характеристика її елементів141
3. Поняття юридичних фактів і їх класифікація144

Лекція 16. ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА, ПРАВО- ПОРУШЕННЯ ТА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

1. Поняття правомірної поведінки, її ознаки і види148
2. Поняття правопорушення (протиправної
поведінки), його ознаки і види151
3. Склад правопорушення152
4. Поняття юридичної відповідальності, її ознаки,
мета і види153
5. Підстави юридичної відповідальності та їх
відмінність від державного примусу156

Лекція 17. ЗАКОННІСТЬ, ПРАВОПОРЯДОК І ДИСЦИПЛІНА

1. Поняття законності, її принципи і гарантії159
2. Поняття правопорядку160
3. Поняття дисципліни та її види160

Лекція 18. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ, ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ

1. Поняття правосвідомості, її структура і функції164
2. Правова культура як система правової цінності
та її види165
3. Формування правосвідомості і правової культури166

Лекція 19. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ

1. Поняття, предмет і способи правового регулювання ...168
2. Механізм, основні елементи та стадії правового регулювання169
3. Ефективність правового регулювання, його мета і показники170
4. Місце і роль держави у функціонуванні механізму правового регулювання171

Лекція 20. ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИКА

1. Поняття процесуального права (процесуальної форми) і його призначення174
2. Система процесуального права176
3. Особливості норм процесуального права178

Лекція 21. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВИХ СИСТЕМ СВІТУ

1. Структура, форми (джерела) і система права романо-німецької правової сім'ї182
 2. Англійська правова сім'я та структура, форми (джерела) і система її права184
 3. Особливості виникнення, форми (джерела) та структура мусульманського права186
 4. Характеристика сім'ї традиційного права та особливості права країн Африки, Китаю та Японії190
- Рекомендована література197

Передмова

Загальновідомо, що вступним основоположним навчальним курсом у юридичних закладах освіти та на юридичних факультетах є «Теорія держави і права», без якого неможливе подальше освоєння спеціальних юридичних наук (навчальних дисциплін). Тому є закономірним той факт, що в Україні за останній час видано значну кількість підручників та навчальних посібників, присвячених безпосередньо загальній теорії держави і права.

Разом з тим попит на навчальну літературу з теорії держави і права не зменшується. Це можна пояснити, на нашу думку, тим, що студентам, вчорашнім школярам, необхідно пристосуватися як до нового для них навчального режиму (лекції, семінари, конспектування лекцій, робота в бібліотеках, звернення до декількох джерел з одного і того ж предмета і т. ін.), так і до необхідності з кожної чергової лекції вивчати і засвоювати все нові і нові теоретичні юридичні поняття, категорії та терміни.

Коли до цього додати і той факт, що на сьогоднішній день (завдяки оплатній системі навчання) доступ до юридичної освіти отримали практично всі охочі незалежно від ступеня їх здібностей та можливостей навчатися, то стане зрозумілим бажання студентів обрати такий підручник чи навчальний посібник, який був би найменшим за обсягом, проте зрозумілим і доступним за змістом. Створити і запропонувати студентам саме таку навчальну літературу і є нагальним завданням вчених, науковців і викладачів, які спеціалізуються у сфері загальної теорії держави і права.

Запропонований автором курс лекцій призначений для студентів, що вивчають загальну теорію держави і права як провідну методологічну юридичну науку, а також для студентів інших вищих навчальних закладів, що вивчають правознавство, та має на меті допомогти їм у лаконічній та більш доступній для сприйняття і запам'ятовування формі засвоїти основні поняття, категорії та термінологію з загальної теорії держави і права.

Разом з тим навчальний посібник у певній мірі зорієнтований на студентів із особливими потребами. Тому автор вирішив

відійти від традиційного змісту наявних для цього рівня навчальних посібників (підручників). Інформацію у ньому подано стисло і водночас змістовно, зрозумілою мовою. Окрім текстового викладання питань, кожна лекція супроводжується ключовими поняттями та термінами, питаннями для самоконтролю, завданнями для самоконтролю, контрольними тестовими питаннями. Саме така структурна побудова лекцій, за задумом автора, допоможе студентам зорієнтуватися у загальних закономірностях державно-правової дійсності, опанувати ключові терміни, поняття і дефініції, напрацьовані в загальній теорії держави і права.

Автор врахував сучасні досягнення науки теорії держави і права та узагальнені погляди визначних науковців на основні проблеми цієї науки. Посібник створено у класичному стилі, у ньому вміщено більшість тем, які традиційно вивчають у юридичних закладах освіти та на юридичних факультетах ВНЗ, у тематичному порядку.

Курс лекцій, викладений у цьому навчальному посібнику, апробований в Академії державної податкової служби, Міжгалузовому інституті управління та Відкритому міжнародному університеті розвитку людини «Україна».

Лекція 1. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ НАУКИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

План

1. Поняття та система юридичних наук.
2. Загальна теорія держави і права як наука та її предмет.
3. Методологія і методи теорії держави і права.
4. Функції (завдання) науки теорії держави і права.
5. Місце і роль теорії держави і права у системі юридичних наук.

Ключові поняття та терміни

Наука, предмет науки, державно-правові явища, юридична наука, правознавство, система юридичних наук, предмет ТДП, методологія ТДП, методи ТДП, функції ТДП.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Поняття та система юридичних наук

1.1. У загальному розумінні *наука* – це система знань, присвячених вивченню (освоєнню) визначеного предмета.

Залежно від предмета вивчення, яким може виступати певне коло суспільних, природничих чи технічних явищ, розрізняють *суспільні, природничі та точні (технічні)* науки.

Як доводить практика, корінним питанням суспільного життя є питання про державу і право. Виходячи з цього, можна стверджувати, що саме ті чи інші *аспекти держави і права* і є *загальним предметом (об'єктом)* вивчення суспільних наук.

Разом з тим вивченням всієї сукупності питань, пов'язаних із освоєнням державно-правових явищ, безпосередньо займається юридична наука. При цьому слід мати на увазі, що в науковій і навчальній юридичній літературі термін «*юридична наука*» нерідко замінюється терміном «*правознавство*».

Таким чином, *юридична наука (правознавство)* – це система спеціальних знань, у межах і за допомогою якої здійснюється теоретико-прикладне освоєння державно-правових явищ. А тому *предметом юридичної науки* є вивчення державно-правових явищ (або державно-правової дійсності) в цілому.

При цьому необхідно зазначити, що змістовно терміни «*система*» і «*державно-правові явища*» наділені особливими влас-

тивостями, через які вони і проявляються. Зміст терміну «система» складають такі ознаки: множинність (сукупність), ієрархічність, послідовність, взаємозв'язок. А зміст терміну «державно-правові явища» складають не тільки такі фундаментальні категорії, як держава і право, а й такі категорії, поняття і принципи загальної теорії держави і права, як правова свідомість, правова культура, державне будівництво, правотворчість, гуманізм, милосердя тощо.

1.2. Юридична наука становить певну систему і за досить усталеною в науці схемою поділяється на такі групи:

1. *Загальнотеоретичні* науки (теорія держави і права, історія держави і права України, історія держави і права зарубіжних країн, історія правових учень тощо).

2. *Галузеві* науки (конституційне право, адміністративне право і процес, цивільне право і процес, кримінальне право і процес та ін.).

3. *Міжгалузеві* науки (земельне, лісове, водне, екологічне право та ін.).

4. *Спеціально-прикладні* юридичні науки (криміналістика, кримінологія, судова медицина, судова психіатрія, юридична психологія та ін.).

Звичайно, подана класифікація не може бути цілком усталеною, оскільки сучасна динаміка життя зумовлює як виділення в правознавстві нових наукових напрямів і виникнення нових галузей, підгалузей та комплексних галузевих утворень, так і відмирання тих чи інших напрямів галузевої юридичної науки.

2. Загальна теорія держави і права як наука та її предмет

2.1. Якщо виходити з того, що предметом (об'єктом) юридичної науки є вивчення державно-правових явищ (державно-правової дійсності) загалом і що її систему становить відносно велика кількість загальнотеоретичних, галузевих, міжгалузевих та спеціально-прикладних наук, то буде закономірним і логічним зробити висновок, що кожна складова юридичної науки вивчає лише ті чи інші сторони, аспекти й ознаки державно-правової дійсності. Тобто предметом (об'єктом) кожної з них є дослідження, як правило, будь-якої однієї сфери державного або правового життя на базі сучасної державної практики та чинного права.

Водночас теорія держави і права як самостійна юридична наука досліджує і визначає загальні й специфічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права поза

простором і часом. Через це вона не обмежується аналізом досвіду будь-якої країни або окремого регіону чи напряду державно-правового життя, а на основі вивчення держави і права різних історичних епох, усіх сторін, аспектів і напрямів державно-правової дійсності визначає ці загальні і специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, їх основні ознаки і характерні риси. Поряд із цим саме теорія держави і права досліджує і розробляє загальні поняття правознавства.

2.2. Узагальнюючи викладене, можна подати визначення *предмета* теорії держави і права. *Предмет* науки теорії держави і права – це основні і загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права поза простором і часом, а також система основних понять правознавства та його термінологія.

3. Методологія і методи теорії держави і права

3.1. Теорія держави і права (як і будь-яка інша наука) має свою методологію.

Методологія теорії держави і права – це обумовлена філософським світоглядом система підходів, прийомів і способів та їх використання у дослідженні загальних закономірностей державно-правових явищ.

3.2. *Методи* теорії держави і права – це сукупність прийомів і способів, за допомогою яких досліджується і вивчається її предмет.

У науковій і навчальній юридичній літературі виокремлюють такі три групи методів теорії держави і права:

- *загальнофілософські*;
- *загальнонаукові*;
- *спеціальні*.

До загальнофілософських методів належать: *діалектичний* (державно-правові явища вивчають в їх розвитку, багатоманітності та зв'язку) і *метафізичний* (державу і право розглядають як вічні й незмінні категорії, що не пов'язані між собою та з іншими суспільними явищами) методи.

Загальнонауковими методами є: *історичний* (явища розглядають в їх історичному розвитку та хронологічному порядку); *конкретно-соціологічний* (дослідження і вивчення причин і обставин впливу держави і права на соціальні явища); *статистичний* (застосування кількісних аспектів змін у державно-правовому житті і опрацювання їх результатів для наукових і практичних цілей); *системно-функціональний* (дослідження

держави і права як своєрідних систем, що складаються з певних елементів, покликаних виконувати певні соціальні функції); *порівняльний* (державно-правові явища досліджують і вивчають шляхом їх порівняння та визначення їх тотожності чи відмінності) та інші.

До спеціальних методів зараховують, наприклад: *аналіз структури права, тлумачення юридичних норм, аналіз державно-правової практики* тощо.

4. Функції (завдання) науки теорії держави і права

Функції теорії держави і права – це основні напрями (завдання) науково-пізнавального і навчального призначення, які вона покликана виконувати, досліджуючи і вивчаючи свій предмет.

У теорії держави і права вирізняють такі основні функції:

- теоретико-пізнавальну;
- методологічну;
- ідеологічну;
- практично-прикладну;
- навчальну;
- прогностичну.

Теоретико-пізнавальну функцію нерідко поділяють на *онтологічну* і *евристичну*. Під час здійснення цієї функції встановлюють і вивчають раніше невідомі державно-правові явища, які досліджуються вперше; відкривають нові характеристики і властивості існуючих державно-правових явищ.

Суть *методологічної* функції полягає в тому, що теорія держави і права розробляє методику досліджень державно-правових явищ і формулює загальні питання, які використовують для подальшого розвитку правознавства та інших юридичних наук.

Ідеологічна функція – це формування правової ідеології шляхом розвитку правової свідомості, підвищення правової культури та розробки образу досконалих держави і права.

Практично-прикладна функція – це впровадження в державно-правову практику розроблених загальною теорією держави і права положень і висновків.

Навчальна функція полягає в тому, що за допомогою саме теорії держави і права вивчають усі без винятку юридичні науки.

Прогностична функція – це спроможність загальної теорії держави і права не тільки пояснити минуле і правильно зорієнтуватися у сучасній державно-правовій дійсності, а й передбачити подальші шляхи її розвитку.

5. Місце і роль теорії держави і права у системі юридичних наук

Історичний досвід показує, що без пізнання саме загальних закономірностей державно-правових явищ неможливе глибоке засвоєння всього того, що вивчають галузеві, міжгалузеві та спеціальні прикладні науки.

А відтак роль і місце теорії держави і права в системі юридичних наук характеризують тим, що відносно до галузевих, міжгалузевих і прикладних вона є наукою:

- *загальною*, оскільки вивчає закономірності державно-правових явищ в усіх галузях правознавства та основні державно-правові категорії, які є загальними для всієї юридичної науки;
- *узагальнювальною*, оскільки її висновки є систематизованими знаннями, що їх накопичили окремі юридичні науки;
- *методологічною*, тому що науковий інструментарій, система підходів і методів, способи і прийоми наукового дослідження використовуються іншими юридичними науками.

Питання для самоконтролю

1. На які групи поділяють науку в Україні?
2. Дайте визначення юридичної науки, а також визначення її предмета.
3. Які групи наук становлять систему юридичної науки?
4. Дайте визначення предмета науки теорії держави і права.
5. У чому відмінність між предметом юридичної науки і науки теорії держави і права?
6. Дайте визначення понять «методологія» і «методи» науки теорії держави і права і з'ясуйте, у чому є відмінність між ними.
7. Дайте визначення функцій (завдань) теорії держави і права і назвіть основні з них.
8. Чим визначається місце і роль науки теорії держави і права в системі юридичних наук?

Контрольні тестові питання

1. До якої з наведених груп наук належить юридична наука?
 - а) суспільних наук;
 - б) природничих наук;
 - в) точних (технічних) наук.

2. До якої з груп системи юридичної науки належить наука теорії держави і права?

- а) загальнотеоретичних наук;
- б) галузевих і міжгалузевих наук;
- в) спеціально-прикладних наук.

3. Яка з юридичних наук вивчає основні і загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, а також систему основних понять правознавства?

- а) теорія держави і права;
- б) конституційне право;
- в) інші галузеві, міжгалузеві і прикладні науки.

4. Яке з наведених понять є ширшим щодо інших?

- а) методологія теорії держави і права;
- б) метод теорії держави і права;
- в) методи теорії держави і права.

5. За допомогою якої функції теорії держави і права встановлюються раніше невідомі державно-правові явища, які вивчаються вперше?

- а) теоретично-пізнавальної функції;
- б) методологічної функції;
- в) практично-прикладної функції.

Лекція 2. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ, ПОХОДЖЕННЯ ТА ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВИ

План

1. Організація суспільної влади в первісному суспільстві
2. Теорії і форми виникнення держави.
Історичні типи держави.
3. Загальні закономірності (передумови) та причини,
що зумовили виникнення держави.
4. Поняття і основні ознаки сучасної держави, її сутність.
5. Характеристика та основні ознаки правової держави.

Ключові поняття та терміни

Держава, ознаки держави, сутність держави, суспільна влада, структура суспільної влади, функції суспільної влади, ознаки суспільної влади, передумови (причини) виникнення держави, теорії виникнення (походження) держави, форми виникнення держави, історичні типи держави, правова держава, основні напрями розвитку державності у сучасній Україні.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Організація суспільної влади в первісному суспільстві

Нам відомо також, що у первісному суспільстві ще не існувало держави і права, але були наявними *суспільна влада* та *соціальні норми*, які, на думку багатьох вчених, і були регуляторами відносин між людьми та надавали тодішньому суспільству організованості. У теорії держави і права суспільна влада (її ще називають соціальною владою) визначається так: *суспільна влада* – це управління справами первісної спільності (роду, племені, сукупності племен), що здійснювалося усіма дорослими членами на загальних зборах, рада старійшин.

У цьому повсякденне керівництво покладалося на виборних старійшин, військових вождів, ведучих на полюванні.

Отже, *структура* влади в первісному суспільстві мала такий вигляд:

- загальні збори;
- рада старійшин і вождів;
- старійшина;

- військовий вождь;
- ведучий на полюванні.

Вважається, що *функціями (завданнями)* суспільної влади були:

- керівництво;
- контроль;
- застосування примусу;
- ведення війни.

Необхідно підкреслити, що як примус у первісному суспільстві застосовувалися засоби громадського впливу. А найвищою мірою примусу було вигнання з роду (племені).

Виходячи із теоретичних розробок, можна стверджувати, що суспільній владі були притаманні такі *ознаки*:

- будувалася на родових відносинах;
- була безпосередньо суспільною;
- будувалася на єдності, взаємодопомозі та співпраці всього роду, племені;
- у ній не існувало спеціального апарату управління, а функції суспільної влади виконувались на громадських засадах;
- нормами, що регулювали суспільні відносини, були соціальні (у вигляді звичаїв, традицій).

2. Теорії і форми виникнення держави. Історичні типи держави

2.1. У сучасній юридичній літературі викладено певні різновиди *теорій виникнення (походження) держави*. Такими основними теоріями є:

- теологічна (релігійна);
- патріархальна;
- договірна;
- психологічна;
- насильницька;
- органічна;
- космічна;
- технократична;
- історико-матеріалістична.

За *теологічною теорією*, представниками якої були Аврелій Августин та Фома Аквінський, держава походить від Бога. На цій підставі Ф. Аквінський обґрунтував її споконвічність і непорушність, виправдовував будь-які реакційні держави, висловлював думку, що будь-яке посягання на державу приречене на невдачу.

За *патріархальною теорією*, поборниками якої є Арістотель, Р. Фільмер та І. Михайловський, держава походить від сім'ї і є результатом її історичного розвитку і розростання: започаткована через Адама Богом, є продовженням батьківської влади і не підвладна ніяким людським законам.

Договірна теорія (Горацій, Спіноза, Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, О. М. Радищев) пояснює виникнення держави на підставі договірної згоди між людьми про те, що одні управлятимуть, а інші виконуватимуть прийняті ними управлінські рішення.

У *психологічній теорії* зазначено, що держава виникла завдяки особливостям психіки людей, якій притаманна потреба наслідування, покори й усвідомлення залежності від видатної особистості. За цією теорією, народ потребує постійного керування, оскільки є інертною масою і не здатен приймати рішення. Її представником є Л. Петражицький.

Відповідно до *теорії насильства* держава є результатом завоювання одних племен іншими, поневолення одного народу іншим. Згідно з цією теорією завойовники утворюють державу, яка і є тією силою, що утримує переможених у покорі та зміцнює владу над ними. Її представниками були Гумплович, Каутський, Тюрінг та інші.

Обґрунтування *органічної теорії* дав англійський філософ Спенсер. За його твердженням, держава, подібно до біологічного організму, має політичне тіло: руки, ноги, голову, тулуб, тобто органи, що виконують відповідні функції. Тому вона народжується, зростає, мужніє, старіє й гине.

Згідно з *космічною теорією* державу завезли на землю інші цивілізації.

За *технократичною теорією*, держава виникає як результат спілкування між людиною і технікою.

Відповідно до *історико-матеріалістичної теорії* держава є продуктом природно-історичного розвитку суспільства. Вона складається з двох підходів: перший – виникнення класів і класових антагонізмів (Маркс, Енгельс, В. Ульянов); другий – виникнення ускладнень структури первісного суспільства та суспільних відносин і необхідність удосконалення управління суспільством (Л. Морган).

Отже, можна дійти висновку, що жодна з цих теорій виникнення держави не охоплює й не розкриває ні сутності держави, ні передумов її походження. А відтак усі вони лише у сукупності

і відтворюють більш-менш певну ймовірність передумов і процесів виникнення держави.

2.2. В юридичній літературі вирізняють такі *форми* виникнення держави:

– у *Стародавніх Афінах* – форма виникнення держави, зумовлена розпадом первісного суспільства у зв'язку зі зміною способу виробництва і прискорена суперечностями, що виникли всередині нього. Названа форма виникнення держави *вважається класичною*;

– у *Стародавньому Римі* – особливістю форми виникнення держави тут є те, що поряд із загальними передумовами (розпад первісного суспільства у зв'язку зі зміною способу виробництва) виникнення державності було прискорено боротьбою патрициїв (родової знаті) та плебеїв (прийшлого населення);

– у *германських народів* форма виникнення державності була зумовлена підкоренням Римської імперії та необхідністю тримати в покорі завойовані землі і людей. Основою державності германців стали створені князівства;

– у *народів Стародавнього Сходу* важливу роль у виникненні державності відіграла необхідність організації громадських робіт для будівництва каналів зрошувальної системи;

– у *народів Південної Америки (інків і майя)* – державність зумовлена прискоренням розвитку землеробства;

– у *східнослов'янських племен* – форма виникнення державності була зумовлена поступовим переродженням органів військової демократії у державні органи.

Як бачимо, в різних народів виникнення держави та прискорення її утворення здійснювалося по-різному, як через загальні та специфічні причини розпаду первісного суспільства, так і через розвиток у ньому суспільних відносин.

Слід звернути увагу і на те, що і теорії виникнення держави, і форми її утворення не тільки не суперечать одна одній, а, навпаки, у своїй сукупності взвемодоповнюють одна одну.

2.3. Сучасна наука підходить до розв'язання питання про *історичні типи* держав з двох напрямів: *цивілізованого* і *формаційного*.

2.3.1. Поняття «*цивілізація*» (від лат. – гідний, вихований) має різні, а в окремих випадках і протилежні значення. Зокрема, це синонім культури, рівня та ступеня розвитку матеріального і духовного світу, а з іншого боку – її вважають причиною занепаду культури.

Узагальнюючи різні тлумачення цивілізації, вирізняють такі типи держави:

- 1) східні, західні, змішані;
- 2) стародавні, середньовічні, сучасні;
- 3) селянські, промислові, науково-технічні;
- 4) індустріальні і постіндустріальні;
- 5) локальні, особливі, сучасні.

У наведеній класифікації, однак, є певні недоліки, які полягають в тому, що в ній не виділяють розуміння основного змісту держави, а саме – кому належить політична влада.

2.3.2. Формацийний підхід заснований на суті та соціальній належності влади, тобто він дає чіткіше уявлення про сутність держави та її розвитку в історичному процесі.

Таким чином, *історичний тип держави* – це сукупність основних ознак, характерних для держав, що існували на певних етапах історії розвитку людства.

У науці колишнього Радянського Союзу виокремлювались такі типи держав:

- 1) рабовласницький;
- 2) феодальний;
- 3) капіталістичний;
- 4) соціалістичний.

У науці теорії держави і права сучасної України виділяють такі *типи держав* (за П. М. Рабіновичем):

- 1) племінно-бюрократичний;
- 2) рабовласницький;
- 3) феодальний;
- 4) буржуазний;
- 5) перехідний від буржуазного до соціально-демократичного;
- 6) соціально-демократичний.

На нашу думку, необхідно виходити з класифікації, яка має найбільше прихильників у сучасній науці теорії держави і права.

На підставі цієї класифікації виокремлюють такі *історичні типи держав*:

- 1) рабовласницький;
- 2) феодальний;
- 3) буржуазний (капіталістичний);
- 4) соціально-демократичної орієнтації.

Щодо конкретної характеристики держав зазначених типів, то їх економічну, політичну та соціальну основу складала:

1. У *рабовласницькому* типі держави – приватна власність на рабів, рабовласницький спосіб виробництва; диктатура рабовласників; наявність класу рабовласників і рабів.

2. У *феодальному* – значна приватна власність феодалів на землю, дрібне натуральне господарство залежних від феодалів селян; диктатура феодалів; наявність основних класів – феодалів і селян.

3. У *буржуазному (капіталістичному)* – свобода приватної власності на знаряддя і засоби виробництва, капіталістична система господарства на основі експлуатації найманої робочої сили; диктатура класу буржуазії над найманими робітниками; наявність основних класів – буржуазії і робітників.

4. У державі *соціально-демократичної орієнтації* – ствердження рівноправності приватної, муніципальної та державної форм власності на основі наявності серед населення значної кількості власників засобів виробництва та результатів їх виробничої діяльності; політична влада більшості населення, що забезпечує реальне здійснення основних прав і свобод людини і громадянина та задоволення загальнолюдських потреб на засадах соціальної демократії; наявність різних соціальних груп населення та створення для них рівних можливостей для задоволення їхніх життєвих потреб.

Зазначимо, що за сучасних умов держави цього типу вчені поділяють (зокрема, М. В. Кравчук) на два основні різновиди:

а) які існують в економічно розвинутих країнах соціально орієнтованого капіталізму (Італія, Німеччина, США, Франція, Швеція, Швейцарія, Японія);

б) які існують у країнах, що переходять від авторитарно-бюрократичного ладу, псевдосоціалізму до громадянського суспільства і перетворюються з організації тоталітарної влади партійно-управлінської верхівки на організацію влади більшості населення (колишні республіки СРСР тощо).

Основні напрями розвитку державності у сучасній Україні.

Відповідно до Основного закону, тобто Конституції України, створені такі напрями формування правової держави:

1. Організація діяльності держави та її органів на правових засадах за принципом: дозволено лише те, що прямо передбачено законом.

2. Формування правового механізму щодо ліквідації відчуження людини від засобів виробництва, власності і державного управління.

3. Загальні закономірності (передумови) та причини, що зумовили виникнення держави

У визначені предмету науки загальної теорії держави і права, було зазначено, що вона вивчає, зокрема, загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави поза простором і часом. Якщо уважно проаналізувати і вникнути у зміст викладених у навчальній і науковій літературі таких теорій і форм виникнення держави, то можна прийти до однозначного висновку – ні одна із них не може вважатися загальною закономірністю виникнення держави поза простором і часом. Підтвердженням цього висновку є факт існування племен в джунглях Амазонки і Нової Гвінеї, які і на сьогоднішній день ведуть первісний спосіб життя.

З урахуванням вищезазначеного необхідно звернути увагу на питання про спосіб забезпечення життєдіяльності людей первісного суспільства. З історії нам відомо, що первісні люди на протязі довгого часу вели споживацький спосіб життя у формі зрівнювального розподілу суспільного продукту, який добувався збором різного коріння і злаків, охотою, рибальством тощо. Подібний споживацький спосіб продовжують вести і племена джунглів Амазонки і Нової Гвінеї.

З часом, в результаті планетарних змін погодних умов, зростання чисельності людей, споживацький спосіб вже не міг задовольняти їх життєдіяльність – потрібно було шукати інший спосіб задоволення найперших необхідних потреб людини. Як свідчать історичні факти, первісне суспільство поступово переходить до так званого відновлюваного способу життя, що виражався у використанні осілого скотарства та землеробства (молочна продукція та виведення тяглової сили – волів, приручення конярства, цілеспрямоване вирощування зернових і овочево-ягідних продуктів тощо). Тобто відбулася по суті зміна способу виробництва суспільного продукту. При цьому така зміна супроводжувалась поступовим розпадом первісного суспільства, а також поступовим розподілом праці.

На підставі вищевикладеного можна сформулювати таке визначення загальної закономірності виникнення держави. *Загальна закономірність виникнення держави поза простором і часом* – це зміна на протязі значного історичного часу способу виробництва суспільного продукту для задоволення потреб життєдіяльності людей шляхом трьох великих роз-

поділів праці (виникнення землеробства; виникнення ремесла; поява людей, які займалися обміном, тобто торгівлею), а також причини, що зумовили настання таких змін. Такі причини зазначені у навчальній і науковій літературі і вирізняються різними формулюваннями і кількісними показниками. Представляється, що їх можна об'єднати і викласти в таких групах:

1. Поява надлишкового продукту, патріархальної сім'ї, приватної власності і майнової нерівності;
2. Розшарування населення на багатих і бідних (пізніше на класи, стани), як великих груп людей із протилежними інтересами та виникнення між ними конфліктів;
3. Неспроможність суспільної влади врегулювати суперечності і конфлікти;
4. Утворення спеціальних груп людей, які на професійній основі почали керувати тією чи іншою спільнотою.

4. Поняття і основні ознаки сучасної держави, її сутність

4.1. У науковій юридичній літературі, в підручниках і навчальних посібниках є різні визначення поняття держави. Одні з них є більш складними, інші – більш простими. Для прикладу приведемо два із них.

Держава – це особлива організація публічної (офіційної) влади панівного класу (соціальної групи, блоку класових сил, усього народу), яка має спеціальний апарат управління і примусу і яка, представляючи суспільство, здійснює керівництво цим суспільством і забезпечує його інтеграцію (існування).

Держава – це специфічна політико-територіальна організація, основний засіб політичної влади народу, воля якої є обов'язковою для всього населення країни.

Як бачимо, ні приведені, ні інші визначення (дефініції) держави не дають повного уявлення про те, а що представляє собою сучасна держава? Разом з тим в юридичній літературі приводяться різні ознаки, які в повній мірі характеризують сучасну державу. Їх узагальнення дає можливість викласти їх у такому вигляді:

- 1) суверенітет;
- 2) розподіл населення за територіальною ознакою;
- 3) наявність апарату управління і примусу;
- 4) здатність:

- а) видавати загальнообов'язкові правила поведінки;
- б) збирати податки;
- в) робити позики;
- г) надавати кредити;
- г) здійснювати управління у суспільстві в інтересах певної частини населення.

Характерними ознаками для держави є також наявність:

- 1) фінансової системи;
- 2) власної грошової одиниці;
- 3) державної мови;
- 4) державних символів: герб, прапор, гімн;
- 5) своєї столиці (державна є суб'єктом міжнародних відносин).

Держава (державна влада) має політичну природу, адже саме політика є засобом її діяльності. Політичне керівництво за допомогою державного апарату втілює в життя волю народу, всього суспільства. Державний апарат або органи влади створені і діють за принципом розподілу влад, тобто вони поділені на самостійні структурні органи (законодавчі, виконавчі, судові, прокурорські тощо). За їх допомогою узгоджуються інтереси різних частин суспільства.

4.2. Сутність держави визначається через сукупність основних державно-правових понять. В одних випадках сутність її визначається через форми держави (форма правління, форма національно-державного устрою, форма державно-політичного режиму), в інших – через сукупність таких державно-правових понять, як держава, механізм держави, функції держави, форми держави, державна влада тощо.

5. Характеристика та основні ознаки правової держави

5.1. Сьогоднішні потреби й устремління світового співтовариства направлені на побудову *правової держави*. Це й зумовило той факт, що сучасні, насамперед, «постбуржуазні» держави спрямовують свої зусилля на посилення демократичного режиму, забезпечення прав людини, посилення загальнолюдського фактора та соціальної справедливості.

Таким чином, правову державу можна розглядати як новий етап розвитку державності. Як зазначено в юридичній літературі, правову державу не можна проголосити, а тому вона має

скластися через реформи економічних, політичних, державних і правових інститутів, реальну зміну характеру взаємовідносин між суспільством, державою і особистістю.

Правова держава – це держава, в якій панує право, дії державного апарату чиняться на засадах конституційності і законності та підконтрольні незалежним судам, де держава і людина є взаємовідповідальними перед законом.

5.2. Виходячи з цього, можна виділити такі основні загальні ознаки правової держави:

- демократизація суспільного життя;
- забезпечення прав людини;
- соціальна справедливість.

Наведені ознаки є, певною мірою, загальними. Тому для кращого сприймання змісту правової держави як форми організації громадянського суспільства слід звернути увагу на такі її ознаки:

- на першому плані державної та громадської діяльності має бути особа, захист прав і свобод громадян;
- взаємна відповідальність держави і особи;
- підвищення рівня правосвідомості та правової культури громадян;
- дотримання принципу верховенства і режиму законності;
- забезпечення чіткого регулювання важливих суспільних відносин на законодавчому рівні, що відображає волю народу, за умови надійного механізму реалізації правових норм;
- ліквідація антиконституційних норм, закритих законів, незаконних привілеїв та невинуватених винятків із правил;
- забезпеченість плюралізму думок і гласності;
- висока демократичність формування органів влади і підконтрольність їх народові;
- відсутність диктатури однієї соціальної групи над іншими;
- чітке дотримання принципу розподілу влад і особливо – забезпечення незалежності судів;
- дотримання на практиці міжнародних стандартів основних прав людини;
- шанобливе ставлення до досягнень попередніх поколінь;
- недопущення варварського використання природних ресурсів і створення умов для прогресивного розвитку майбутніх поколінь;

• відкритість для зв'язків з іншими країнами та державами.

Не буде зайвим вказати на таку інтерпретацію *ознак* правової держави, яку наводять у науковій і навчальній літературах. Вона, на наш погляд, є більш емоційною і виразною. Отже, це:

- 1) верховенство і панування права (перед законом усі рівні);
- 2) постійне ствердження суверенітету народу як єдиного джерела державної влади;
- 3) розподіл влад (на законодавчу, виконавчу, судову);
- 4) забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- 5) втілення в життя принципу: для людей – все дозволено, що не заборонено законом; для державних органів – дозволено робити тільки те, що прямо дозволено законом;
- 6) відповідальність держави перед особою і суспільством (тобто держава для особи);
- 7) ефективна організація контролю і нагляду за здійсненням законів і режиму законності.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення держави.
2. Назвіть основні ознаки держави.
3. Назвіть особливості організації суспільної влади (структура, ознаки, функції) у первісному суспільстві.
4. Назвіть передумови і причини, що зумовили виникнення держави.
5. Назвіть основні теорії виникнення держави.
6. Назвіть форми виникнення держави та зазначте, яка із форм вважається класичною.
7. Назвіть традиційні історичні типи держави.
8. Дайте визначення правової держави і назвіть її характерні ознаки.

Контрольні тестові питання

1. *Сутність держави визначається через:*
 - а) сукупність усіх основних державно-правових понять;
 - б) форми держави;
 - в) поняття держави, її форми і функції.
2. *У первісному суспільстві відносини між людьми регулювали:*

- а) суспільною владою;
- б) старійшинами, вождями;
- в) взагалі не регулювали.

3. *Передумовами виникнення держави є:*

- а) три великі розподіли праці;
- б) утворення груп людей із протилежними інтересами;
- в) неспроможність суспільної влади врегулювати суперечності та конфлікти.

4. *Яка із форм виникнення держави вважається у правознавстві класичною?*

- а) давньоафінська;
- б) староримська;
- в) народів Стародавнього Сходу.

5. *До якого з наведених напрямів належать історичні типи держави?*

- а) формаційного;
- б) цивілізованого;
- в) змішаного.

6. *Верховенство і панування права (перед законом усі рівні) та втілення в життя принципу: для людей – дозволено все, що не заборонено законом; для державних органів – дозволено робити тільки те, що прямо дозволено (передбачено) законом, – це ознаки:*

- а) правової держави;
- б) держави загального благоденства;
- в) національної держави.

Лекція 3. ФОРМА ДЕРЖАВИ

План

1. Поняття форми держави та її основні структурні елементи.
2. Поняття і види форми державного правління.
3. Поняття і види форми державного устрою та їх характеристика.
4. Поняття і види державно-політичного (державно-правового) режиму.
5. Тенденції та сучасний стан і перспективи розвитку в Україні форм державного правління, устрою та режиму.

Ключові поняття та терміни

Форма держави, форма державного правління, монархія, республіка, форма державного устрою, унітарна держава, федерація, конфедерація, імперія, форма державно-політичного (державно-правового) режиму, демократичний режим, недемократичний режим, тоталітарний режим, авторитарний режим, імпічмент, правове вето.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Поняття форми держави та її основні структурні елементи

1.1. Ще з давніх часів виникає певна потреба в загальному уявленні про основні характеристики тієї чи іншої держави, а також про основні шляхи здійснення в ній державної влади. Таким широким поняттям стає категорія «форма держави».

У різні часи в це поняття вкладався різний зміст. Зокрема, давньогрецький філософ Платон (427–347 рр. до н. е.) у своїх дослідженнях визначав форму держави як правління кращих і виділяв ідеальну форму правління – аристократичну форму, за якої править один чи кілька найбільш розумних і кращих правителів.

Але найвідомішою в давні часи класифікацією форм держави була класифікація, запропонована давньогрецьким філософом Арістотелем (384–322 рр. до н. е.), який, зокрема, розглядав форми держави за двома ознаками:

- 1) кількість тих, хто править (один, кілька, багато);
- 2) у чиїх інтересах (кого, скількох) здійснюється правління.

У новий час поняття «форма держави» розробляли й удосконалювали італійські, французькі, німецькі вчені: Н. Макіавеллі, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель. Так, Ш.-Л. Монтеск'є під формою держави розумів ті чинники, що визначають методи здійснення державної влади. На цьому ґрунті він виділив такі конкретні форми держави:

- 1) республіка, в якій організацію і здійснення державної влади визначають такі якості, як добродесність і рівність;
- 2) монархія, де основою влади є честь;
- 3) деспотія, де основою влади є страх.

Отже, Ш.-Л. Монтеск'є під формою держави розумів фактично лише те, що в сучасній науці називається державно-політичним (державно-правовим) режимом.

Ж.-Ж. Руссо під формою держави розумів структурну організацію вищих державних органів, на підставі чого виділяв такі форми:

- 1) монархію (владу здійснює одна особа);
- 2) аристократію (владу здійснює невелика група осіб);
- 3) демократію (владу здійснюють усі члени суспільства).

Як бачимо, Ж.-Ж. Руссо як форму держави розглядав ту категорію, що в сучасній теорії держави і права називається формою правління.

Натомість І. Кант у своєму вченні про форми держави уже виокремлював згідно із сучасною класифікацією дві форми держави: форму правління (як і Руссо), в якій розрізняв автократію, абсолютизм, демократію, і форму державного режиму (як і Монтеск'є), в якій виділяв республіканську і деспотичну.

У пізніших теоретичних дослідженнях усі ознаки, що характеризують форми держави, об'єднували в такі три групи:

- 1) ознаки, що характеризують порядок організації і взаємодії вищих органів державної влади і управління;
- 2) ознаки, що характеризують територіальний устрій держави та відповідну організацію державних органів (державний устрій);
- 3) ознаки, що розкривають форми і методи здійснення державної влади (державно-політичний або державно-правовий режим);

Таким чином, категорія «форма держави» є однією з найважливіших і широких понять державознавства.

На цій підставі можна сформулювати кілька визначень *форми держави*:

1. *Форма держави* – це спосіб (порядок) організації і характер здійснення державної влади.

2. *Форма держави* – це комплексне поняття, що характеризує її з точки зору форми правління, форми державного устрою, державного (політичного, правового) режиму і розкривається за характеристики цих трьох елементів.

3. *Форма держави* – це єдність трьох елементів: форми правління, форми державного устрою, форми державно-політичного (державно-правового) режиму.

1.2. *Форми держави* мають правове закріплення, тобто всі її елементи мають правову основу: фіксуються в конституції, у поточних законах, підзаконних нормативних актах певної держави.

Таким чином, *форма держави* є складним поняттям, до якого входять такі *структурні елементи*:

- 1) форма державного правління;
- 2) форма державного устрою;
- 3) форма державно-політичного (державно-правового) режиму.

Розглянемо їх детальніше.

2. Поняття і види форм державного правління

2.1. *Форма державного правління* – це склад (структура) вищих органів державної влади, порядок їх утворення, організація і порядок взаємодії між собою та населенням.

2.2. На сучасному етапі розвитку суспільства визначають дві основні форми державного правління: *монархію* і *республіку*.

2.2.1. *Монархія* – форма правління, за якої владу в державі цілковито або частково здійснює одна особа, котра належить до правлячої царської династії (фараон, король, шах, цар, імператор, монарх).

Вирізняють *абсолютну* й *обмежену* монархію.

За *абсолютної* монархії всю державну владу зосереджено в руках монарха за повної відсутності будь-яких представницьких установ.

Обмежена монархія – це різновид монархічної форми правління, за якої влада монарха обмежується конституцією і наявністю державних органів (парламент, уряд). На цій основі обмежену монархію поділяють на *парламентську* і *дуалістичну*.

2.2.2. *Республіка* – це форма правління, де верховну владу в державі здійснює колегіальний орган. Республіка може бути *аристократичною* і *демократичною*.

В *аристократичних* республіках право брати участь у виборах вищих органів влади формально належить лише вищим верствам населення.

У демократичних республіках право участі у виборах вищих органів влади належить населенню, що досягло певного віку (18 років) і не обмежене законом чи судом у можливості реалізувати своє виборче право.

Розрізняють також *президентську, парламентську, змішану* республіки.

За *президентської* республіки є кілька варіантів вибору президента, а саме:

а) президент обирається всенародно або особливою процедурою;

б) президент є главою уряду і здійснює виконавчу владу;

в) законодавча влада належить виборному органу – парламенту, а президент має право відкладального вето на закони парламенту.

У *парламентській* республіці:

а) президента обирає парламент;

б) уряд формують представники більшості у парламенті;

в) уряд підзвітний парламенту;

г) парламент може виказувати недовіру уряду, що здатен спричинити його відставку.

Змішану республіканську форму правління застосовують на сучасному етапі функціонування держави, за неї поєднуються риси різних форм правління.

3. Поняття і види форм державного устрою та їх характеристика

3.1. Форма державного устрою – це національно-територіальна або адміністративно-територіальна організація влади, яка характеризує співвідношення частин держави та її органів між собою і з державою загалом.

3.2. Існують такі форми державного устрою:

1) унітарна (проста);

2) федерація;

3) конфедерація;

4) імперія.

3.2.1. Унітарна держава – єдина держава, частини якої хоч і мають окремі ознаки державності, але самостійними не виступають. Наприклад, Україна, Угорщина.

3.2.2. Федерація – це складна форма територіального устрою, в якій суб'єкти федерації (частини) мають законодавчі функції, бюджет, громадянство та механізм держави (Америка, Німеччина, Бельгія, Російська Федерація).

3.2.3. Конфедерація – добровільне об'єднання самостійних держав для досягнення конкретної мети. Конфедерація не має постійної системи органів, єдиного законодавства, громадянства, є нестійкою федерацією і може з часом розпадатися або перетворюватися на федерацію (Швейцарія).

3.2.4. Імперія – це складна держава, в яку входить головна держава (метрополія) та її колонії. У класичному вигляді імперії наразі не існує.

4. Поняття і види державно-політичного (державно-правового) режиму

4.1. Форма державно-політичного (державно-правового) режиму – це сукупність способів, прийомів і методів здійснення державної влади та рівень участі громадян в управлінні справами держави і суспільства.

4.2. В юридичній і навчальній літературі вирізняють такі види державно-політичного (державно-правового) режиму:

- 1) демократичний;
- 2) недемократичний;
- 3) тоталітарний;
- 4) авторитарний.

4.2.1. За *демократичного* режиму державна влада здійснюється в інтересах більшості населення методами, що забезпечують додержання громадянських і політичних прав людини.

4.2.2. *Недемократичні* режими характерні тим, що державна влада в них здійснюється більш жорсткими методами шляхом порушення прав людини та усунення можливостей вільного вираження інтересів окремих груп населення.

4.2.3. *Тоталітарний* режим характеризують тим, що вся діяльність суспільства і кожної окремої особи абсолютно регламентована. При цьому влада на всіх рівнях формується закрито однією особою чи кількома особами з правлячої верхівки. Ця влада населенням не контролюється. Як правило, за такого режиму існує однопартійна система, звичним є втручання в особисте життя громадян. Застосовують такі засоби, прийоми, які уможливають придушення найменшого прояву вільнодумства.

4.2.4. *Авторитарний* режим – це сукупність засобів і прийомів реалізації державної влади, за яких влада концентрується в руках правлячої верхівки, допускається незначне розмежування політичних сил, але в разі виникнення найменших ознак незгоди

з діями влади включається механізм дії реакційного закону і пряме насильство.

Поряд із цим демократичні режими на сучасному етапі поділяють на демократично-ліберальні, демократично-радикальні і демократично-консервативні. У свою чергу, недемократичні режими поділяють на військово-поліційні; фашистські; расистські, терористичні режими, диктатуру партії чи класу.

5. Тенденції та сучасний стан і перспективи розвитку в Україні форм державного правління, устрою та режиму

5.1. В Україні *форму правління* характеризують як парламентсько-президентську республіку. Це впливає з того, що:

а) єдиним законодавчим органом в Україні є Парламент, який іменується Верховною Радою України. Конституційний склад Верховної Ради України – 450 народних депутатів, які обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права, шляхом таємного голосування на 4 роки за пропорційною системою;

б) Президента України обирають також загальним, рівним і прямим виборчим правом, шляхом таємного голосування на п'ять років. Він є Главою Держави і виступає від її імені;

в) під час формування Уряду держави компетенція Верховної Ради України і Президента України поділяються і мають характер стримання і противаг, чим і унеможливується узурпація влади в одних руках;

г) Верховна Рада України має право усунути Президента України від посади в порядку особливої процедури (імпичменту). Президент України в свою чергу має право припинити повноваження Верховної Ради України. Причому і усунення Президента з посади, і розпуск Верховної Ради України можна здійснити за спеціально встановленою процедурою.

Характерною особливістю для форми правління в Україні є і те, що Президент може застосувати правове вето на той чи інший закон, прийнятий Верховною Радою України. Це вето може бути подолано Верховною Радою України під час повторного розгляду цього закону, але за умови не менше 2/3 голосів складу Верховної Ради України.

5.2. За *формою державного устрою* Україна є унітарною державою (ст. 2 Конституції України). Автономна республіка Крим є складовою частиною України і вирішує питання своєї компетенції відповідно до Конституції України.

5.3. За формою державно-політичного (державно-правового) режиму Україна – демократична держава, в якій єдиним джерелом влади є народ України.

Право визначати і змінювати форму держави в Україні належить винятково її народові і не може бути узурповано ні державою, ні її органами чи посадовими особами.

Питання для самоконтролю

1. На яких формах держави акцентували у своїх вченнях давньогрецькі філософи Платон та Арістотель?
2. Дайте визначення форми держави.
3. Дайте порівняльну характеристику понять «форми виникнення держави» і «форми держави».
4. Назвіть елементи форми держави.
5. Назвіть форми державного правління і їх види.
6. Перерахуйте види форми державного устрою.
7. Визначте поняття «державно-політичний (державно-правовий) режим» та назвіть його основні види.
8. У яких формах визначено Конституцією України її державний устрій?

Завдання для самоконтролю

1. У сучасній теорії держави виділяють три елементи форми держави:

а) якщо визначається склад (структура) вищих органів держави, організація і порядок їх утворення та взаємодії між собою і населенням, то це форма державного _____;

б) якщо визначається національно-територіальна організація влади, що визначає співвідношення частин держави та її органів між собою та державою в цілому, то це форма державного _____;

в) якщо визначаються форми і методи здійснення державної влади та рівень участі громадян в управлінні справами держави і суспільства в цілому, то це форма _____ (_____) режиму.

2. Розрізняють дві основні форми державного правління:

а) якщо вища державна влада зосереджена (повністю або частково) в руках однієї особи та може бути передана, як правило, у спадщину, то таку форму називають _____;

б) якщо вищі державні органи обирає населення чи формує загальнонаціональний представницький орган державної влади, то таку форму називають _____.

3. Розрізняють чотири форми державного устрою:

а) якщо держава є централізованою, а її адміністративно-національні одиниці поділу не мають ознак суверенітету (державності), то таку форму називають _____ ;

б) якщо до складу держави входить кілька територіальних утворень, які наділені певним суверенітетом чи мають певні ознаки державності, то таку форму називають _____ ;

в) якщо кілька держав об'єднуються в союз для досягнення певних цілей (наприклад, вирішення військового питання) за умов збереження в інших питаннях повної самостійності, то таку форму називають _____ ;

г) якщо держава складається з головної держави (метрополії) та її колоній, то таку форму називають _____ .

4. Розрізняють дві основні форми державно-правового режиму:

а) якщо реально гарантовані участь громадян та їхніх об'єднань у формуванні та здійсненні державної влади та дотримання їх основних прав і свобод, то таку форму державно-правового режиму називають _____ ;

б) якщо вплив населення на суспільне життя держави обмежено, порушено права і свободи людини і громадянина, а владу узурпувала певна група осіб чи одна особа, то таку форму державно-правового режиму називають _____ .

5. Відповідно до Конституції України форми держави України представляють собою:

а) за формою державного правління Україна є _____ ;

б) за формою державного устрою Україна є _____ ;

в) за формою державно-політичного (державно-правового) режиму Україна є _____ .

Лекція 4. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

План

1. Поняття функцій держави, їх ознаки та види.
2. Внутрішні та зовнішні функції держав соціально-демократичної орієнтації.
3. Форми і методи здійснення функцій держави.

Ключові поняття та терміни

Функції держави, основні функції держави, неосновні функції держави, внутрішні функції держави, зовнішні функції держави, постійні функції держави, тимчасові функції держави, форми здійснення функцій держави, методи здійснення функцій держави, внутрішні функції держав із соціально-демократичною орієнтацією у гуманітарній, економічній і політичній сферах, зовнішні функції держав з соціально-демократичною орієнтацією у гуманітарній, економічній і політичній сферах.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Поняття функцій держави, їх ознаки та види

1.1. У першому питанні лекції 1 було вказано, що сутність держави (тобто її соціальне призначення) виявляється також у її функціях. Дійсно, практика діяльності тієї чи іншої держави доводить, що її сутність виражена в її певних зусиллях. Це випливає з того, що перед будь-якою державою завжди постає певне коло завдань, на вирішення яких вона спрямовує свої матеріальні ресурси й ідеологічні та політичні зусилля.

Викладене дає підстави стверджувати, що для здійснення своїх завдань і цілей щодо задоволення потреб суспільства держава та її органи повинні зосередити свої зусилля на основних напрямках своєї діяльності. Ці основні напрями називають *функціями держави*.

Функції держави – це основні напрями її діяльності, в яких знаходить свій вираз її сутність, завдання та цілі.

В юридичній літературі є й таке визначення *функцій держави*: це основні напрями її діяльності, певна робота, коло її діяльності, здійснюваної за встановленим законом або договором обов'язку.

1.2. Функціям держави властива низка ознак:

1. У функціях безпосередньо відображено і конкретизовано соціальну сутність держави. Зокрема, в них чітко визначена відповідь на питання про те, чиї інтереси виражає і забезпечує держава: окремих класів, соціальних груп чи всього суспільства.

2. Саме через функції реалізуються основні завдання держави з обслуговування суспільства та його членів у всіх сферах соціальних відносин.

3. Оскільки поставлена мета будь-якої держави досягається шляхом реалізації її функцій, саме у функціях держав різних історичних типів виявляються закономірності й особливості розвитку соціально-економічних і політичних умов суспільного життя.

4. Саме функції держави необхідно розглядати як напрями і сторони її діяльності.

Викладене вище дає підстави стверджувати, що головні завдання і мета держави на тій чи іншій стадії її розвитку зумовлені економічними, політичними, соціальними та іншими умовами її існування. А відтак основні напрями діяльності держави, тобто її функції, мають об'єктивний характер, зумовлений потребами життя суспільства.

Здійснення функцій держави має постійний, систематичний характер і відбувається протягом усього часу існування об'єктивно зумовлених завдань, що стоять перед державою.

Таким чином, здійснення державних функцій – складний і багатогранний процес впливу держави через відповідні структури на певне коло суспільних відносин. Різноманітність і особливості соціальних відносин обумовлюють й існування досить широкого кола відповідних функцій держави.

Зауважимо, що функції держави не слід ототожнювати з функціями її окремих органів, оскільки перші за своїм змістом значно ширші за останні. У цьому необхідно також відрізняти функції держави від окремих видів її діяльності, які здійснюють спеціально уповноважені на це органи.

Оскільки предметом вивчення теорії держави і права є не всі функції (зусилля) будь-якої держави, а тільки ті з них, що виражають її сутність, без яких вона не може повноцінно діяти як найважливіша складова частина політичної системи суспільства, обмежимось розглядом лише *основних функцій держави*.

1.3. Для спрощення розуміння та вивчення функції держави класифікують за видовими групами (*видами*), а саме:

1. За соціальним значенням державної діяльності функції держави поділяються на:

- основні;
- неосновні.

2. За територіальною спрямованістю (або за сферами діяльності держави) їх поділяють на:

- внутрішні;
- зовнішні.

3. За часом виконання (або тривалості здійснення в часі) серед них розрізняють:

- постійні;
- тимчасові.

4. За сферами суспільного життя серед них виділяють:

- гуманітарні;
- економічні;
- політичні;
- соціальні;
- екологічні.

Основні функції безпосередньо характеризують соціальну сутність і призначення держави, їх реалізація покладена не на окремі органи держави, а на державу загалом, за своїм змістом вони мають комплексний характер. Тому це найбільш загальні і важливі напрями діяльності держави зі здійснення стратегічних завдань і мети, що стоять перед нею на тому чи іншому етапі її розвитку. Такими основними функціями, наприклад, є: оборона країни, підтримання зовнішніх відносин, захист правопорядку, законності, охорона прав і свобод громадян тощо.

Неосновні функції – це складові елементи основних функцій. Самі собою вони не розкривають сутності держави, і їх здійснення забезпечується діяльністю окремих ланок державного апарату. Вони становлять напрями діяльності держави з виконання її завдань у конкретній, і у цьому розумінні, більш вузькій сфері суспільних відносин. Наприклад, у складі основної функції – оборони країни – можна виокремити такі неосновні функції: зміцнення збройних сил, науково-технічний прогрес для забезпечення їх озброєння, забезпечення відповідних пропорцій військового і цивільного виробництва.

Внутрішні функції – це напрями діяльності конкретної держави, здійснювані в її межах і в яких виражено її внутрішню політику. До них можна зарахувати: регулювання економічних відносин, соціальне обслуговування населення, охорону правопорядку та прав і свобод людини і громадянина, охорону і раціональне використання природних ресурсів.

Зовнішні функції забезпечують здійснення зовнішньої політики держави. Це основні напрями діяльності держави за її межами у взаємовідносинах із іншими державами, світовими

громадськими організаціями та світовим товариством загалом. До них належать: захист державного суверенітету, підтримання міжнародного миру, організація співробітництва з суб'єктами міжнародних відносин у всіх сферах життєдіяльності світового товариства.

Слід пам'ятати, що в державах різних типів і на різних етапах їх розвитку кількість і зміст як внутрішніх, так і зовнішніх функцій змінювались.

Постійні функції – це напрями діяльності держави, здійснювані упродовж усього часу існування будь-якої держави. Ними є, приміром, оборона країни, охорона громадського правопорядку.

Тимчасові функції – здійснюють протягом визначеного часу діяльності держави. Йдеться, наприклад, про ліквідацію стихійного лиха, ведення війни тощо.

Гуманітарні функції – такі напрями діяльності держави, в ході яких кожній людині забезпечують належні умови життя.

Економічні функції – напрями діяльності держави з перебудови її економіки відповідно до розвитку світового прогресу.

Політичні функції – напрями діяльності держави у створенні умов для формування і функціонування державної влади на принципах демократії.

Зауваження щодо зміни кількості та змісту внутрішніх і зовнішніх функцій стосується і всіх інших функцій держави. Усі вони не є сталими, через об'єктивні вимоги часу вони постійно змінюються і діалектично розвиваються: одні відмирають, нові народжуються, основні перетворюються в неосновні, тимчасові стають постійними.

Як показує практика викладання, приведені функції держави є певною мірою деталізованими, а тому для засвоєння студенти першокурсники вимушені зазубрювати їх. З урахуванням цього більш ефективним способом є пропонувати студентам більш загальні стратегічні функції держави. Такими, на нашу думку, є:

1. Забезпечення зовнішньої і внутрішньої безпеки для держави і населення.
2. Створення рівних можливостей для кожного жителя країни.
3. Повне і достойне забезпечення всіх тих громадян, які за своїм станом (малолітством, психічним, фізичним, немічним тощо) не здатні забезпечити свою життєдіяльність.

2. Внутрішні та зовнішні функції держав соціально-демократичної орієнтації

2.1. Вище було наголошено на тому, що функції держави на різних історичних етапах її розвитку змінюються. Тому з огляду на те, що на сучасному етапі у світовому розвитку державності пріоритет надається державам з соціально-демократичною орієнтацією, доцільно розглянути внутрішні та зовнішні функції такого типу держави. Саме через здійснення цих функцій державами цієї форми правління і формується сучасна правова демократична держава.

У контексті розгляду цього питання спинимося на аналізі *внутрішніх і зовнішніх функцій* держав із соціально-демократичною орієнтацією в *гуманітарній, економічній і політичній сферах*, що й дасть нам можливість виявити основні та характерні особливості цього типу держав.

1. *Внутрішні функції* держав із соціально-демократичною орієнтацією спрямовані на:

у гуманітарній сфері:

- а) забезпечення прав людини і громадянина;
- б) соціальне забезпечення нормальних умов існування людини;
- в) організацію освіти і виховання людини, розвиток мистецтва та культури у суспільстві;
- г) охорону навколишнього природного середовища;

в економічній сфері:

- а) забезпечення економічного зростання у державі до світових стандартів;
- б) організацію і стимулювання наукових досліджень у всіх напрямках економічного розвитку держави;
- в) регулювання й охорону праці, забезпечення рівня споживання світового рівня;

у політичній сфері:

- а) створення і збереження умов національної самобутності корінної нації та національних меншин;
- б) реалізацію народом свого права на здійснення влади;
- в) охорону конституційного ладу, правопорядку і дисципліни;
- г) захист всіх форм власності;
- г) забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина.

2. *Зовнішні функції* держав із соціально-демократичною орієнтацією спрямовані на:

у гуманітарній сфері:

а) участь у забезпеченні прав людини і громадянина на міжнародному рівні;

б) допомогу світовому товариству на випадок стихійного лиха та інших кризових ситуацій;

в) підтримку зусиль світового товариства у поліпшенні стану навколишнього середовища;

г) міжнародне культурно-виховне співробітництво зі світовою спільнотою;

в економічній сфері:

а) інтегрування у світову економічну систему;

б) участь у розв'язанні глобальних світових проблем (енергетика, космос, економіка тощо);

у політичній сфері:

а) поглиблення співпраці у міжнародних договірних відносинах;

б) забезпечення суверенітету і обороноздатності держави;

в) участь у ненасильницькому забезпеченні світопорядку та у боротьбі з міжнародним тероризмом;

г) підтримку консолідації здорових сил світу щодо забезпечення подальшого вирішення інших світових глобальних проблем.

3. Форми і методи здійснення функцій держави

3.1. Зміст будь-якої функції держави є процесом впливу держави на певні суспільні відносини або на їх споріднену групу через практичну діяльність її відповідних структур. Тому кожна конкретна функція поєднує у собі зміст, форму та метод її здійснення відповідною гілкою єдиної державної влади, застосування якої пов'язане з особливостями конкретного об'єкта державного впливу.

На цій підставі функції держави розрізняють за *формами* та *методами* їх здійснення.

Форми здійснення функцій держави – це спеціальні сфери її діяльності, за допомогою яких реалізуються державні функції.

За правовими наслідками вказані форми поділяються на:

– правові;

– неправові (організаційні).

Правові форми – це такі види здійснення функцій держави, які тягнуть за собою правові наслідки.

Види правових форм здійснення функцій держави:

– *правотворча*, що полягає у правовому регулюванні суспільних відносин шляхом видання нормативних (загальнообов'язкових для виконання) актів;

– *виконавчо-розпорядча* – характеризується діяльністю держави та її органів у застосуванні, виконанні, використанні та додержанні правових норм при здійсненні державних функцій;

– *правозастосовча* – це діяльність держави та її органів щодо втілення у повсякденне життя законів і підзаконних нормативних актів шляхом видання конкретних правозастосовчих (індивідуально-правових) рішень;

– *правоохоронна* – виявляється через відповідне реагування на вчинені правопорушення у сфері здійснення державних функцій та встановлення і притягнення до відповідальності винних.

Неправові (організаційні) форми – це специфічні види практичної діяльності щодо здійснення функцій держави, які не тягнуть за собою правових наслідків.

Види неправових форм здійснення функцій держави:

– *організаційно-регламентуюча* – це техніко-організаційне забезпечення функціонування різних ланок державного механізму;

– *організаційно-господарська* – поточна господарська робота щодо матеріального забезпечення виконання різних державних функцій;

– *організаційно-ідеологічна* – це роз'яснювальна, виховна робота, спрямована на ідеологічне забезпечення виконання тих чи інших функцій держави.

3.2. Виконання функцій держави забезпечується застосуванням ряду *методів*.

Методи здійснення функцій держави – це засоби, способи та прийоми, за допомогою яких здійснюються спеціальні види діяльності держави з реалізації її функцій.

Види методів здійснення функцій держави:

– *переконання* – це діяльність держави щодо виховання населення та проведення різних профілактичних заходів, спрямованих на формування у населення переконання в об'єктивній необхідності існуючих у державі функцій та сприяння їх реалізації;

– *заохочення* – це пропаганда позитивного досвіду та надання пільг і нагород суб'єктам, які безпосередньо беруть участь або сприяють ефективному здійсненню функцій держави;

– *примусу* – це застосування до правопорушників у сфері здійснення державних функцій заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності щодо усунення шкоди.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «функції держави» та назвіть їх основні ознаки.
2. Назвіть види функцій держави.
3. Дайте визначення форм здійснення функцій держави і назвіть їх види.
4. Дайте визначення методів здійснення функцій держави і назвіть їх види.
5. Чим різняться функції держави і функції державних органів?
6. У чому полягає поняття і зміст внутрішніх і зовнішніх функцій держав із соціально-демократичною орієнтацією?
7. На вирішення яких питань спрямовані внутрішні і зовнішні функції держав із соціально-демократичною орієнтацією у гуманітарній, економічній і політичній сферах?

Завдання для самоконтролю

1. За правовими наслідками функції держави здійснюються у певних формах:

а) якщо здійснення функцій тягне за собою правові наслідки, то це _____ форми;

б) якщо практична діяльність здійснення функцій не тягне за собою правових наслідків, то це _____ форми.

2. Здійснення функцій держави забезпечується застосуванням ряду методів:

а) якщо діяльність держави направлена на виховання населення та проведення різних профілактичних заходів, то вона здійснюється за допомогою методу _____ ;

б) якщо діяльність держави спрямована на пропаганду позитивного досвіду, надання пільг і нагород суб'єктам, які здійснюють функції держави або сприяють їм, то це метод _____ ;

в) якщо у сфері здійснення функцій держави застосовують заходи державного примусу, покарання, перевиховання та спонукання до діяльності усунення шкоди, то це метод _____ .

3. Внутрішні функції держав із соціально-демократичною орієнтацією здійснюються в політичній, економічній і гуманітарній сферах:

а) якщо функції спрямовані на: соціальне забезпечення нормальних умов існування людини; охорону навколишнього природного середовища, то вони здійснюються у _____ сфері;

б) якщо функції спрямовані на: забезпечення економічного зростання у державі до світо-

вих стандартів; регулювання та охорону праці й забезпечення рівня споживання до світового рівня, то вони здійснюються у _____ сфері;

в) якщо функції спрямовані на:

створення і збереження умов національної самобутності корінної нації та національних меншин; забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, то вони здійснюються у _____ сфері.

4. Зовнішні функції держав із соціально-демократичною орієнтацією здійснюють також у політичній, економічній і гуманітарній сферах:

а) якщо функції спрямовані на:

участь у забезпеченні прав людини і громадянина на міжнародному рівні; підтримку зусиль світового товариства у покращенні навколишнього середовища, то вони здійснюються у _____ сфері;

б) якщо функції спрямовані на:

інтегрування у світову економічну систему; участь у розв'язанні глобальних світових проблем (енергетика, космос тощо), то вони здійснюються у _____ сфері;

в) якщо функції спрямовані на:

забезпечення суверенітету й обороноздатності держави; участь у ненасильницькому забезпеченні світопорядку та боротьбу з міжнародним тероризмом, то вони здійснюються у _____ сфері.

Контрольні тестові питання

1. Функції держави – це:

а) основні напрями і сторони її діяльності, що мають об'єктивний характер та зумовлені потребами життя суспільства;

б) сукупність функцій всіх державних органів;

в) завдання і цілі, які визначають керівники країни.

2. Правотворча, виконавчо-розпорядча, правозастосовча, правоохоронна діяльність держави – це:

а) правова форма здійснення функцій держави;

б) неправова форма здійснення функцій держави;

в) методи здійснення функцій держави.

3. Реалізація функцій держави – це:

а) використання форм і застосування методів щодо їхнього здійснення;

б) дотримання законодавчих приписів;

в) виконання вказівок керівників вищих органів держави.

Лекція 5. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

План

1. Поняття механізму держави, його ознаки і структура (елементи).
2. Державний апарат: поняття, ознаки та принципи його діяльності.
3. Поняття органу держави, його ознаки і види.
4. Загальна характеристика органів виконавчої влади.

Ключові поняття та терміни

Механізм держави, державні організації, апарат держави, державні органи, державні підприємства, державні установи, принципи організації і діяльності державного апарату, орган держави, державний службовець, глава держави, конституційний принцип поділу влад, орган законодавчої влади, органи виконавчої влади, органи судової влади, контрольно-наглядові органи, органи місцевого самоврядування, вищий орган виконавчої влади, центральні органи виконавчої влади, місцеві органи виконавчої влади, державна служба, посада, посадова особа, категорії державних службовців, ранги державних службовців, кар'єрна державна служба, посадова державна служба.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Поняття механізму держави, його ознаки і структура (елементи)

1.1. Будь-яка держава для успішного здійснення своїх завдань і реалізації своїх функцій створює різноманітні *державні організації*, сукупність яких в юридичній літературі називають *механізмом держави*.

Із урахуванням вищенаведеного і виводять визначення поняття механізму держави.

Механізм держави – це система державних організацій (органів, установ, підприємств і інших закладів), які реалізують функції та завдання держави.

1.2. Механізм держави характеризують загалом такі *ознаки*:

1. Система державного механізму складається з певних структурних елементів, відносини між якими будуються за принципами обов'язковості виконання рішень вищестоящих суб'єктів нижчестоящими.

2. Структурні елементи пов'язані між собою єдиними принципами побудови та єдиними цілями функціонування.

3. Між структурними елементами, кожен з яких має певну сферу діяльності та компетенцію, існують чітко визначені зв'язки.

4. Механізм держави будується на державній формі власності.

5. Цей механізм становить діючу систему, функціонування якої покликано забезпечувати реальне виконання завдань і функцій держави.

Слід мати на увазі, що з огляду на визначення державного механізму та його ознак, у юридичній літературі (науковій, підручниках, навчальних посібниках і т. ін.) термін «механізм держави» нерідко замінюють термінами: «державна влада» або «публічна влада».

1.3. Щодо *структури* державного механізму, то він складається з таких елементів:

- 1) державний апарат;
- 2) державні підприємства;
- 3) державні установи;
- 4) інші державні організації.

Означені елементи розглянемо детальніше. Отже:

1. Частина державних організацій наділена владними повноваженнями, за допомогою яких здійснюють управління суспільством, у тому числі координацію і контроль діяльності підприємств, установ та інших організацій. Саме цю частину називають державними органами, а їх сукупність утворює *державний апарат*. На його тлумаченні ми зупинимся пізніше.

2. *Державні підприємства* як частина структурних елементів державного механізму безпосередньо реалізують завдання та функції держави у сфері матеріального виробництва. Вони виступають у формі самостійних господарських суб'єктів, мають самостійний баланс та права юридичної особи і здійснюють виробничу, науково-дослідницьку, комерційну діяльність для отримання відповідного прибутку.

3. *Державні установи* реалізують функції та завдання держави у сфері нематеріального виробництва (наприклад, охорона здоров'я, навчально-виховна та культурно-освітня діяльність, наукові дослідження тощо). Вони також наділені правом юридичної особи, мають для кожної установи характерну організаційну структуру та специфічні повноваження.

4. Прикладом *інших державних організацій*, які входять до складу структури державного механізму, може слугувати

спеціальний пропагандистський апарат (засоби масової інформації: преса, радіо, телебачення).

Таким чином, оскільки державні підприємства, установи та інші державні організації не є носіями державної влади, їх не можна прирівнювати до державних органів. Тому адміністрація підприємств, установ і інших організацій здійснює управлінські функції винятково у сфері своєї внутрішньої діяльності, тобто в рамках певного підприємства чи установи і виступає від їх імені, а не від імені держави (як це роблять державні органи).

2. Державний апарат: поняття, ознаки та принципи його діяльності

2.1. Державний апарат – це система органів держави, які наділені правом застосування засобів державного примусу та контролю і координують діяльність підприємств, установ та інших організацій. Таким чином, державний апарат покликаний здійснювати у суспільстві управлінську діяльність від імені держави, і саме для цього органи держави, сукупність яких його утворюють, наділені державно-владними повноваженнями.

2.2. Державний апарат має низку *ознак*, які відрізняють його від інших державних організацій, що входять до складу механізму держави:

1. Органи держави утворюють чітку структуровану систему, елементи якої взаємодіють між собою з метою забезпечення ефективної реалізації функцій держави.

2. Кожний державний орган наділений компетенцією (повноваженнями, предметом ведення, юридичною відповідальністю), що визначена нормами права.

3. Форми діяльності державного апарату загалом і кожного з його елементів детально регламентують приписи нормативно-правових актів.

4. Згідно з конституційним принципом поділу влади органи держави поділяються на законодавчі, виконавчі та судові.

2.3. Організація і функціонування апарату сучасної демократичної правової держави мають будуватися на основі цілої низки *принципів*.

Принципи організації і діяльності державного апарату – це основні ідеї, напрями, вихідні положення, визначальні підходи формування, розвитку та діяльності державного апарату. Такими основними принципами є:

- 1) демократизм;

- 2) національна рівноправність;
- 3) законність;
- 4) професіоналізм;
- 5) розподіл влад;
- 6) пріоритет прав і свобод людини;
- 7) поєднання переконання і примусу;
- 8) привселюдність, відкритість, врахування громадської думки.

Принцип *демократизму* виражає і виконує волю громадянського суспільства шляхом широкого залучення громадян до активної участі у формуванні та організації діяльності органів державного апарату та забезпечення для них рівних умов в управлінні державою.

Принцип *національної рівноправності* означає, що і корінна, і всі інші національні групи, що проживають на території держави, є рівноправними і держава гарантує всім охорону, захист, здійснення та відтворення їх політичних, економічних, соціальних та культурних прав.

Принцип *законності* передбачає створення і реалізацію у суспільстві такого режиму, за якого державний апарат і всі громадяни зобов'язані діяти тільки на основі законів. Тлумачення і застосування нормативно-правових актів на всій території держави мають бути однаковими.

Принцип *професіоналізму* забезпечує створення умов для добору і розстановки в державному апараті висококваліфікованих кадрів, чим і гарантується його ефективна діяльність.

Принцип *розподілу влад* закріплює поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову з визначенням для кожної із них конкретної функції (законодавча, виконавчо-розпорядча, здійснення правосуддя), чим забезпечуються стримування і противаги в їх діяльності та гарантується недопущення ними свавілля і беззаконня.

Принцип *пріоритету прав і свобод людини* передбачає, що людина є найвищою цінністю суспільства, а тому державна влада і кожний її службовець зобов'язані визнавати, охороняти і реалізувати права і свободи громадян.

Принцип *поєднання переконання і примусу* означає, що робота державного апарату будується на основі організаційних та виховних методів. Коли вичерпано всі можливості переконання, тільки тоді можливе застосування примусу.

Принцип *привселюдності, відкритості і врахування громадської думки* зобов'язує державний апарат і його службовців виконувати свої функції відкрито, у співпраці з громадськими

об'єднаннями і рухами, вивчати громадську думку і враховувати її в організації та здійсненні покладених на них завдань.

3. Поняття органу держави, його ознаки і види

3.1. У визначенні державного апарату першоосною є *орган держави*. Слід зауважити, що в юридичній літературі закріпилася думка, згідно з якою *державний орган* слід розглядати як у якості *структурно організованого колективу*, так і в якості *одного службовця*.

Із урахуванням цього визначено поняття органу держави.

Орган держави – це структурно організований колектив державних службовців (або одного службовця), утворений на законних підставах та наділений владними повноваженнями і необхідними засобами для виконання конкретних завдань і функцій держави.

3.2. Оскільки органи держави є першоосною державного апарату, то їм властиві такі ж загальні ознаки, що й державному апарату в цілому. Разом з тим є низка *специфічних ознак* державних органів, за якими їх і відрізняють як від державних організацій, так і від органів недержавних громадсько-політичних організацій.

Такими *специфічними ознаками* державних органів є відповідні риси:

1. Їх формує безпосередньо держава чи населення, і здійснюють вони свої функції від імені держави.

2. Вони мають певну організаційну структуру, територіальний масштаб діяльності, спеціальні повноваження, що визначає їх місце та роль у державі, а також порядок їх взаємовідносин з іншими державними органами й організаціями.

3. Для виконання своїх функцій їм надані чітко визначені повноваження державно-владного характеру.

3.3. Для більш чіткого розкриття змісту поняття державного органу їх поділяють на види. В юридичній літературі класифікацію державних органів здійснюють за різними критеріями, зокрема:

- 1) *за змістом діяльності або функціональним призначенням*:
 - а) законодавчі;
 - б) глава держави;
 - в) виконавчо-розпорядчі (державного управління);
 - г) судові;
 - г) контрольно-наглядові;

- 2) *за місцем у системі державного апарату:*
 - а) первинні;
 - б) похідні (вторинні), що створені первинними і підзвітні їм;
- 3) *за способом утворення:*
 - а) виборні;
 - б) призначувані;
 - в) ті, що можуть успадковуватися;
- 4) *за кількісним складом:*
 - а) колегіальні;
 - б) одноособові;
- 5) *за часом функціонування:*
 - а) постійні;
 - б) тимчасові;
- 6) *за масштабом діяльності або за територіальною ознакою:*
 - а) загальні;
 - б) центральні;
 - в) регіональні;
 - г) місцеві;
 - г) локальні;
- 7) *органи, що гарантують державну безпеку:*
 - а) збройні сили та інші військові формування;
 - б) правоохоронні органи тощо.

4 Загальна характеристика органів виконавчої влади

Органи виконавчої влади посідають особливе місце у системі органів державного управління і державного апарату загалом.

На підставі ознак та визначення органу державного апарату і органу держави, які щойно були розглянуті, в адміністративному праві наводять таке визначення органу виконавчої влади: *орган виконавчої влади* – це носій державної виконавчої влади, що реалізує свою компетенцію в закріпленій сфері державного управління і має юридичний (нормативно зафіксований) статус органу державної виконавчої влади.

Необхідно взяти до уваги, що частина органів державного управління визначена як органи виконавчої влади, і цей статус закріплено за ними в нормативному порядку, інша ж частина такого статусу не має. При цьому будь-яких чітких критеріїв, за якими можна було б розподілити органи державного управління за вищезначеними групами, законодавець не наводить.

Разом з тим аналіз функцій деяких органів державного управління, що здійснюють виконавчо-розпорядчу діяльність у загальному державному масштабі, показує, що їх правовий статус (функції, повноваження тощо) нічим не відрізняється від правового статусу органів, що належить до групи виконавчої влади.

Отже, можна дійти висновку, що суттєвою ознакою органу виконавчої влади є закріплення за ним цього статусу у нормативному порядку.

Органи виконавчої влади класифікують за такими критеріями:

- масштабом діяльності;
- порядком утворення;
- обсягом компетенції;
- місцем у державно-управлінській ієрархії.

За **першим критерієм**, тобто за *масштабом діяльності*, органи виконавчої влади поділяють на:

- а) вищі;
- б) центральні;
- в) місцеві;
- г) спеціальні.

До *вищих* належать органи, виконавчо-розпорядча діяльність яких поширюється на всю територію України. Таким органом є Уряд України – Кабінет Міністрів (ст. 113). До його складу входять: Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри.

До *центральних* органів виконавчої влади належать ті, що керують відповідними галузями або здійснюють функціональне (міжгалузеве) управління – це міністерства; комітети (наприклад, Державний комітет зв'язку та інформації України); відомства (наприклад, Національне космічне агентство України, Державна митна служба України, Державна податкова служба України). Роботу центральних органів виконавчої влади спрямовує і координує Кабінет Міністрів України.

Центральний орган виконавчої влади є юридичною особою, має самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку із зображенням Державного герба України і своєю назвою.

Встановлено дві класифікації центральних органів виконавчої влади.

Відповідно до першої з них їх поділяють на три види:

- 1) центральні органи виконавчої влади, керівники яких входять до складу Кабінету Міністрів України – це міністерства;
- 2) державні комітети Україн.
- 3) інші центральні органи виконавчої влади України.

Відповідно до другої класифікації центральні органи виконавчої влади поділяють на два види:

1) центральні органи виконавчої влади, діяльність яких спрямована і координована Кабінетом Міністрів України безпосередньо;

2) центральні органи виконавчої влади, діяльність яких спрямована і координована Кабінетом Міністрів України через інші центральні органи виконавчої влади.

Функції «координаторів» виконують міністерства і один державний комітет (з питань розвитку підприємництва).

До *місцевих* органів виконавчої влади належать місцеві державні адміністрації. Місцева державна адміністрація є складовою єдиної системи органів виконавчої влади і підпорядкована Президентові України та Кабінету Міністрів України.

Обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям підпорядковані відповідно районні, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації.

До *спеціальних* органів виконавчої влади належать ті органи, які законодавством не зараховані до вищих, ні до центральних, ні до місцевих, проте наділені статусом органу виконавчої влади. Ними є адміністрація державних підприємств, установ та організацій.

Другий критерій, за яким класифікують органи державної виконавчої влади, – це *порядок їх утворення*. Встановлений такий порядок утворення органів виконавчої влади:

а) унаслідок прямої дії конституційних норм (наприклад, якщо утворюється новий адміністративно-територіальний район, то в ньому утворюється місцева державна адміністрація);

б) Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України.

Третій критерій – це *обсяг компетенції*, на основі якого виділяють органи:

а) загальної компетенції;

б) галузевої компетенції;

в) міжгалузевої компетенції, які частіше називають функціональними органами (Міністерство фінансів, Державний комітет статистики, Міністерство праці та соціальної політики тощо).

Четвертий критерій – це *місце в державно-управлінській ієрархії*, за яким органи виконавчої влади класифікують на:

а) вищестоящі;

б) нижчестоящі.

Отже, виконавча влада знаходить своє виявлення у державному управлінні, яке реалізоване через функціонування у кожній з його сфер спеціально утворених для цього державних органів.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «механізм держави» та назвіть його структурні елементи.
2. Назвіть основні ознаки механізму держави.
3. Дайте визначення державного апарату.
4. Дайте визначення принципам організації і діяльності державного апарату та назвіть їх.
5. Визначте, чим державні підприємства відрізняються від державних установ.
6. Дайте визначення органу держави та назвіть його специфічні ознаки.
7. Перелічіть види державних органів.
8. Назвіть систему державних органів за Конституцією України.
9. Що необхідно розуміти під теорією поділу влад?
10. Який орган є єдиним органом законодавчої влади за Конституцією України і чому?
11. Дайте визначення органу виконавчої влади та назвіть його основні ознаки.
12. У чому полягає різниця між поняттями «посада» і «посадова особа»?
13. Що таке класифікація посад державних службовців?
14. Назвіть особливості зарахування, проходження та припинення державної служби.

Завдання для самоконтролю

1. Структурно механізм держави складений із чотирьох елементів:

а) якщо частина державних організацій наділена владними повноваженнями, за допомогою яких здійснюється управління суспільством, то її називають _____, а їх сукупність _____;

б) якщо частина державних організацій покликана безпосередньо реалізувати завдання і функції держави у сфері матеріального виробництва, то її називають _____;

в) якщо частина державних організацій реалізує завдання і функції держави у сфері нематеріального виробництва, то її називають _____;

г) та частина державних організацій, яка не наділена владними повноваженнями, тобто не включена у структуру виконавчої влади, названа іншими _____.

Контрольні тестові питання

1. *За яким принципом здійснено державну владу в Україні?*

а) за принципом поділу влад на законодавчу, виконавчу, судову;

б) за принципом жорсткої централізації всієї державної влади;

в) за принципом автономного (децентралізованого) поділу державної влади.

2. *Стримування і противаги в діяльності органів державної влади та недопущення ними свавілля і беззаконня забезпечується:*

а) їх розподілом на законодавчі, виконавчі, судові;

б) надання кожному із них спеціальної компетенції (повноважень) державного характеру;

в) ієрархічним положенням державного органу в структурі державної влади.

3. *Які із зазначених органів державної влади України є єдиним органом законодавчої влади в Україні?*

а) Верховна Рада України;

б) Президент України;

в) Кабінет Міністрів України.

4. *До якої категорії органів виконавчої влади належить Кабінет Міністрів України?*

а) вищих;

б) центральних;

в) спеціальних.

5. *Організаційне оформлення державного механізму продовжує і завершує та робить його здатним вирішувати будь-які питання державного управління:*

а) інститут державної служби;

б) інститут керівників вищих органів держави;

в) інститут державних службовців.

Лекція 6. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

План

1. Поняття політики і політичної влади та їх призначення.
2. Поняття і елементи політичної системи суспільства та політична система України.
3. Місце і роль держави у політичній системі суспільства.

Ключові поняття та терміни

Політика, влада, політична влада, державна влада, демократія, політична система, суб'єкти (носії) політики, політичні норми і принципи, політичні відносини, політична свідомість і культура, політична система України, громадянське суспільство, публічне право, приватне право, особистість, громадянин, суверенітет народу.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Поняття політики і політичної влади та їх призначення

1.1. Із розвитком суспільства з'являються і уявлення про політику. Ці поняття виникають поряд із політичними поглядами. Звичайно, за таких умов почали виникати і теоретичні узагальнення, і розробки поняття політики та її змісту.

Давньогрецький філософ Платон політику вважав мистецтвом, яким здатні займатися тільки філософи від народження. Він також казав, що за допомогою політичної влади можна забезпечити створення ідеального або хоча б наближеного до ідеалу суспільства і держави.

У свою чергу, його земляк філософ Арістотель називав політику наукою. Поєднуючи теоретичні висновки з практикою політичного життя та вивченням досвіду різних давньогрецьких міст-держав, він висував ідеї справедливості, рівності, а також упровадив поняття закону, форми держави, її елементи.

У середньовічний період, тобто у феодальну епоху, політика набуває релігійного характеру.

Із започаткуванням капіталістичних відносин з'явилися перші ідеї буржуазної політики. Її носіями були вчені-філософи Макіавеллі (Італія), Гоббс і Лок (Англія), Монтеск'є, Гольбах,

Гельвецій, Дідро, Руссо (Франція), Кант, Гегель (Німеччина), Драгоманов, Грушевський (Україна) та інші.

Наприклад, Макіавеллі, розглядаючи політику як науку, пропонує враховувати в ній і об'єктивні, і суб'єктивні чинники. Разом з тим його теорія ґрунтується на тезі про «підлу природу» людини (егоїзм, жадоба влади, ненависть, злість), а тому пропонує спиратися в політиці не на мораль, а на силу.

Гоббс підтримує думку Макіавеллі про політику як науку, а також про те, що основою всіх політичних явищ є «природа» людей. Державу він називав Левіафаном (біблейське чудовисько, яке має безмежну владу над людьми).

Руссо розширив вчення про суспільну нерівність. «Змовою багатих проти бідних» пояснює він причину виникнення держави. За ідеал йому видається невелика за розміром демократична республіка.

Гегель висунув ідею і сформулював поняття громадянського суспільства, а державі відводив роль його визначення й усунення суперечностей між його окремими членами та їхніми організаціями.

Соціалісти-утопісти (Мор, Сен-Сімон, Оуен та ін.) у майбутньому бачили владу не державною, а політичною, тобто ненасильницькою, метою якої є організація виробництва і споживання, розвиток науки і культури. Тому вони закликали до боротьби проти пригноблених.

Українські і російські революційні демократи Франко, Герцен, Чернишевський до визначення політики і влади підходили з класових позицій. Крім цього, вони пов'язували політику з економікою (способом вироблення матеріальних благ). Водночас, вони не виключали злиття соціалізму з демократією.

Оригінальні ідеї висували про політику, державу і право українські вчені Владимирський-Буданов, Кістяківський, Костомаров, Драгоманов, Франко та інші.

На нинішньому етапі розвитку суспільства деякі політичні погляди і вчення трансформувалися у теорію на концептуальному рівні (тобто на рівні окремих концепцій). Це теорії суверенітету, поділу влад, правової держави, функціонування еліт, національної держави тощо.

Прикметною особливістю цих теорій є те, що політика визначається як сфера життєдіяльності людей, пов'язана з головними для життя і діяльності особи, держави і суспільства інтересами, в основі яких лежать потреби народів, націй, соціальних груп, держави та інших соціальних суб'єктів.

Отже, можна констатувати, що на відміну від стародавніх філософів, сучасні вчені дійшли висновку, що чистої політики поза сферами життєдіяльності людей не існує.

З огляду на викладене можна сформулювати таке визначення політики: *політика* – це економіка, соціальна, духовна та інші сфери життя.

Але є ще й інші варіанти її визначення, а саме:

1. Це спосіб практичної діяльності партій, класів, держав, а також шляхи та засоби, за допомогою яких захищаються інтереси цих суб'єктів.

2. Це особливий вид діяльності людей, пов'язаний з організацією всього процесу соціального життя.

3. Це галузь взаємовідносин народів, національностей, партій, об'єднань громадян, держав та інших спільнот.

4. Це свідомо і цілеспрямована діяльність політичних суб'єктів, що торкається відносин між державами і народами.

1.2. Аналіз наведених визначень засвідчує, що політика для досягнення своїх цілей потребує певних засобів. Таким найбільш дієвим засобом і є влада. Отже, можна стверджувати, що політика здійснюється з приводу і для досягнення, насамперед, *влади*.

Влада – це авторитарна сила, вольові відносини між людьми, у яких ті, хто має владу, визначають програму поведінки підвладних осіб.

Владу можна *класифікувати* за різними критеріями:

1. *За сферою реалізації* розрізняють економічну і політичну владу.

2. *Відповідно до суб'єктів, що беруть участь у владовідносинах*, вирізняють державну владу, владу формальних і неформальних об'єднань тощо.

Таким чином, *політична влада* – це вироблення і впровадження у життя політичних програм усіма суб'єктами політичної системи, а також різними неформальними угрупованнями.

Державна влада – це влада, яку здійснює тільки держава.

Із цих визначень випливає, що політична влада є ширшим поняттям, ніж державна влада.

Але слід узяти до уваги те, що державна влада завжди є політичною владою, бо здійснюється головним суб'єктом політичної системи – державою.

Держава ж, використовуючи свою владу і здійснюючи свої функції, проводить відповідну політику у внутрішньому і зовнішньому житті країни, в економічній, соціальній, культурній, військовій та інших сферах.

Для характеристики політичної влади необхідно звернути увагу й на таке. Однією із найдавніших форм організації політичної влади є демократія, яка складається з трьох основних якостей:

- а) народовладдя, верховенство народу як джерела влади;
- б) рівноправність, що характеризує ступінь прав і свобод кожної людини;
- в) свободи особистості.

Тобто демократія виступає відносно політичної влади як відповідний політичний порядок, система взаємних політичних обов'язків влади і народу.

2. Поняття й елементи політичної системи суспільства та політична система України

2.1. Із виникненням первісної влади, держави, політичних поглядів та теорій про політику в суспільстві виникають і відповідні політичні відносини. Цим і зумовлено виникнення *політичної системи* суспільства.

Політична система – це сукупність усіх матеріальних і нематеріальних компонентів, що пов'язані політичними відносинами в процесі здійснення політичної влади.

2.2. Політична система складається з певних *елементів*, до яких належать:

1. *Матеріальні компоненти*: суб'єкти (носії) політики, політичні норми і принципи, політичні відносини (стосунки).

2. *Нематеріальні компоненти*: політичні погляди; політична свідомість і культура; зв'язки, що об'єднують названі компоненти (елементи).

До *суб'єктів (носіїв)* політики мають належати:

- а) соціальні спільності (народ, класи, нації, соціальні прошарки і групи);
- б) різноманітні організації і об'єднання (політичні партії, громадські організації, рухи та інші об'єднання);
- в) держава;
- г) кожна людина зокрема.

2.3. Виходячи з наведених положень, можна сформулювати визначення політичної системи України.

Політична система України – це система суб'єктів політики, політичних норм і відносин, політичних поглядів, свідомості і культури, що існують та взаємодіють при здійсненні політичної влади.

Політичну систему України характеризують такими *ознаками й особливостями*:

1. Україну оголошено демократичною, правовою, соціальною державою.
2. Вся повнота влади належить народові.
3. Державну владу здійснюють за принципом розподілу влад на законодавчу, виконавчу та судову.
4. В Україні проголошений принцип верховенства права.
5. Суспільне життя будується на засадах політичного, економічного й ідеологічного плюралізму.
6. Держава відповідає перед людиною і суспільством за свою діяльність.

3. Місце і роль держави у політичній системі суспільства

3.1. Як уже зазначалося, головним суб'єктом політичної системи є держава. Роль держави в організації суспільства і здійсненні політичної влади зумовлена такими *факторами*:

1. Держава володіє суверенною владою, що є верховною, самостійною, повною, єдиною і неподільною в межах своєї території, а також незалежною і рівноправною у зовнішніх відносинах.

2. Вона виступає офіційним представником усього або більшої частини населення країни.

3. Вона уособлює суверенітет народу і нації, а також здатна реалізувати право народу на самовизначення.

4. Держава має спеціальний апарат управління і примусу, за допомогою якого здатна забезпечити реалізацію своїх функцій, охорону і захист прав людини і громадянина, задовольнити загальнонаціональні і загальнолюдські проблеми.

5. З метою реалізації управління суспільством держава видає загальнообов'язкові для всіх правила поведінки у вигляді юридичних норм, а також індивідуально-правові приписи, необхідні для регулювання прав і обов'язків визначених осіб щодо конкретних життєвих ситуацій.

Взаємодію держави з іншими суб'єктами політичної системи можна простежити у таких основних, загальноновизначених *формах*:

1. За допомогою таких методів, як переконання і примус, керування і спрямування діяльності інших суб'єктів політичної системи згідно з обсягом та мірою, необхідних для виконання загальнонародних завдань.

2. Визначення і закріплення законами, що приймають вищі органи держави, прав і обов'язків інших суб'єктів політичної системи.

3. Сприяння з боку держави розвитку демократичних суспільних відносин.

4. Забезпечення обов'язкового дотримання всіма учасниками суспільних відносин вимог закону, інших правових актів.

5. Здійснення в межах закону обліку і контролю за діяльністю громадських організацій, трудових колективів.

6. Передбачення відповідальності осіб за порушення законодавства.

Важливою проблемою для визначення місця і ролі держави у політичній системі є співвідношення держави з громадянським суспільством. Це співвідношення у більшості країн світу базується на таких *засадах*:

1. Держава сприяє створенню громадянського суспільства і підпорядковує свою діяльність його служінню.

2. Вона забезпечує рівні для всіх можливості у сферах життєдіяльності людей, базуючись на принципі соціальної справедливості.

3. Чітко окреслює межі свого втручання у справи людини і суспільства.

Регулювання суспільних відносин здійснюється за допомогою права, яке розділене на публічне і приватне, а виявлення влади обмежене її поділом на законодавчу, виконавчу і судову.

Людина у співвідношенні з громадянським суспільством і державою виступає як особистість і громадянин. Ці два її соціально-політичні статуси повинні повністю забезпечувати розвиток індивіда. Для цього кожна правова демократична держава зобов'язана інтенсивно використовувати такий інститут, як народовладдя, а також дотримуватися принципу суверенітету народу.

Суверенітет народу означає, що вся влада в країні належить народові, тобто громадянам усіх національностей, які проживають на території даної країни і є джерелом державної влади.

Водночас слід мати на увазі, що особа, громадянин, не повинен бути пасивним спостерігачем політичного життя, як це було за радянських часів, коли навіть в теорії політичної системи її суб'єктами вважалися винятково держава, громадські об'єднання, трудові колективи, отже, на практиці людина сприймалася гвинтиком державного механізму.

Питання для самоконтролю

1. Яке уявлення про політику мали стародавні філософи?

2. Яке є сучасне розуміння політики та її призначення щодо влади?

3. Дайте визначення влади та назвіть її види.
4. Що являє собою політична і державна влади та як вони співвідносяться між собою?
5. Дайте визначення політичної системи та назвіть її елементи.
6. Що являють собою матеріальні елементи (компоненти) політичної системи?
7. Що являють собою нематеріальні елементи (компоненти) політичної системи?
8. Назвіть суб'єктів (носіїв) політики.
9. Якими ознаками і особливостями характеризують політичну систему України?
10. Якими факторами зумовлена провідна роль держави в політичній системі?
11. У яких формах здійснюється взаємодія держави з іншими суб'єктами політичної системи?
12. На яких засадах базується співвідношення держави з громадянським суспільством?
13. У чому полягає сутність суверенітету народу?

Контрольні тестові питання

1. *Найбільш дієвим засобом політики, який вона використовує для досягнення своїх цілей, є:*
 - а) влада;
 - б) можливість встановлення загальнообов'язкових правил поведінки;
 - в) можливість використання апарату управління та примусу.
2. *Політична влада відносно до державної влади є:*
 - а) ширшим поняттям;
 - б) рівнозначним поняттям;
 - в) поняттям, складовою частиною якого є державна влада.
3. *Кожна окрема людина:*
 - а) є безпосереднім суб'єктом (носієм) політики;
 - б) є опосередкованим суб'єктом (носієм) політики;
 - в) вона не належить до суб'єктів (носіїв) політики.
4. *Правова демократична держава використовує для розвитку особистості і громадянина:*
 - а) інститут народовладдя та дотримання принципу суверенітету народу;
 - б) лише дотримання народного, національного та державного суверенітету;
 - в) взаємодію людини з громадянським суспільством.

Лекція 7. ОСНОВНІ СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ (ТЕОРІЇ) ДЕРЖАВИ

План

1. Загальна характеристика сучасного стану функціонування держави.

2. Основні сучасні концепції (теорії) держави:

- концепція (теорія) правової держави;
- концепція (теорія) держави загального благоденства;
- концепція (теорія) елітарної держави;
- фашистські ідеї (теорії) державності;
- концепції (теорії) національної держави;
- етатична концепція (теорія) держави.

Ключові поняття та терміни

Сучасні концепції держави, цілісність суспільства, соціальний компроміс, правова держава, держава загального благоденства, елітарна держава – теорія еліт, фашистські ідеї державності, національна держава, етатична концепція (теорія) держави.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Загальна характеристика сучасного стану функціонування держави

Вивчаючи поняття про державу, ми розглянули і теорії виникнення (походження) держави. Оскільки предметом загальної теорії держави і права є не тільки виникнення і розвиток, а й функціонування держави і права, то буде логічним розглянути питання: а чим є держава на сучасному етапі розвитку суспільства? Актуальність і необхідність вивчення саме цього питання зумовлена тими обставинами, що сучасний етап розвитку людського суспільства позначений різноманітністю теорій і концепцій функціонування сучасної держави. При цьому слід наголосити на тому: якщо в минулому державу здебільшого розглядали як знаряддя класового панування, то сучасні концепції держави вже вбачають у ній механізм, за допомогою якого забезпечується:

- 1) цілісність суспільства;
- 2) вирішення його загальних справ;
- 3) соціальний компроміс.

Відповідно до цього і пропонується розглянути такі основні концепції (теорії) функціонування сучасної держави:

- 1) концепція правової держави;
- 2) концепція держави загального благоденства;
- 3) концепція елітарної держави;
- 4) фашистські ідеї державності;
- 5) концепція національної держави;
- 6) етатична концепція держави.

2. Основні сучасні концепції (теорії) держави

2.1. Концепція (теорія) правової держави

Теорія правової держави належить до юридичного напрямку державознавства. Державу і громадянське суспільство розглядають як рівні і вільні суб'єкти права. Народ – це джерело публічної влади держави. Він формує державну владу і контролює її діяльність, безпосередньо створює право. Правові норми створені на широкому соціальному ґрунті, вони увібрали в себе цінності, чинні у суспільстві. Вони оформлюються державою в конкретні правові відносини і охороняються за допомогою держави.

Правова держава здійснює свою діяльність у таких правових формах, як правотворчість, правозастосування, правореалізація, що й забезпечує контроль за державою з боку суспільства і взаємну відповідальність між нею і громадянами.

Більш детально зміст правової держави розглянуто у п'ятому питанні лекції 2.

2.2. Концепція (теорія) держави загального благоденства

Теорія держави загального благоденства була розроблена в першій половині ХХ ст. англійським економістом Дж. Кейнсом (1883–1946) і описана в його науковій праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей». Проте і нині вона має чимало прихильників.

Ця теорія обґрунтовує тезу, за якою сучасні буржуазні держави і суспільство позбулися або інтенсивно позбуваються класового характеру, а держава стає органом, що функціонує на благо всіх членів суспільства. Згідно з цією теорією в державі різко звужується сфера державного примусу і розширюються такі соціально-економічні функції:

- 1) державне регулювання економіки;
- 2) надання державою соціальних послуг населенню (охорона здоров'я, пенсійне забезпечення тощо);
- 3) культурно-освітня функція.

Таким чином, названа теорія пропагує існування сильної держави, яка посилює вплив на широке коло суспільних відносин.

2.3. Концепція (теорія) елітарної держави

Засновниками *теорії еліт* були італійські вчені політологи Г. Моска (1856–1941) і В. Паретто (1848–1923). Її поширення припадає на 20–30-ті роки ХХ ст.

Зазначимо, що як і на початку свого заснування, так і в подальшому розвитку цієї теорії, з неї виникло декілька течій.

2.3.1. Зокрема, Моска висунув ідею про нездатність широких мас населення до управління державою. На цій підставі він стверджував, що політика – це сфера боротьби двох протилежних груп – панівної меншості (еліти), що оволоділа державою, з одного боку, та підпорядкованої їй більшості («сірої маси»), тобто решти населення країни – з іншого.

Демократію він розглядає як утопію, міраж, у гонитві за якими некомпетентні маси населення стають інструментом у руках демагогів і прокладають шляхи до диктатур, якими, зокрема, є соціалізм і фашизм. На цій підставі Г. Моска стверджує, що майбутнє людства пов'язане не з демократією, а з компетентною правлячою елітою.

Як зазначає його колега В. Паретто, державою і суспільством завжди правила і повинна правити еліта. Така еліта утворюється шляхом висування індивідів, які досягли найбільших успіхів. Для зайняття місця в еліті потрібно не багатство або належність до певної соціальної групи, а лише належний рівень освіти та досягнення успіху у своїй професійній діяльності. Саме у цьому і полягає основна привабливаюча риса цієї теорії та її популярність.

2.3.2. За іншою течією цієї теорії, в суспільстві завжди точиться боротьба еліт за владу: між елітою, що вироджується, та елітою, що народжується. Ця боротьба еліт проходить, як правило, шляхом насильства, переворотів, революцій, що загалом корисно для людства.

Зрозуміло, що зміна еліт можлива і мирним еволюційним шляхом.

2.3.3. Сьогочасна течія теорії еліт стверджує, що державою керують декілька еліт, між якими йде вільна конкуренція. Зазначені еліти не відірвані від народу, а контролюються ним за допомогою здійснення загального виборчого права, незалежних засобів масової інформації.

2.3.4. Необхідно звернути увагу і на таку сучасну течію теорії еліт, якою є доктрина технократії. Згідно з нею вчені, технічні спеціалісти, з урахуванням зростаючого впливу на-

уково-технічної революції на життя суспільства, зосереджують у своїх руках не тільки виробничі та науково-дослідницькі функції, а й політичну владу. А відтак керівництво державою має здійснюватися кращими представниками науково-технічної інтелігенції, що й призводить до виникнення нової суспільно-політичної системи – технократії.

2.4. Фашистські ідеї (теорії) державності

Згідно з *фашистськими ідеями державності* ідеологія фашизму – це суміш різних положень, метою яких є захоплення найнижчих людських інстинктів.

Однією зі складових фашистської ідеології є расизм, який поділяє людей на декілька груп (рас) за біологічними та соціальними ознаками. У результаті одна раса проголошується культурною та панівною, її представники визнаються справжніми представниками людського роду, а інші раси оголошуються недолюдками, напівтваринами, що покликані обслуговувати панівну расу. Історія людства, за цією ідеологією, є віковою боротьбою між «культурною» расою та «дикими», «неповноцінними» расами.

Основний засіб забезпечення процвітання панівної раси – захоплення інших держав.

Фашизм проповідує тоталітарну державу, обстоює ідею вождизму, а у сфері міжнародних відносин виходить із культури грубої сили.

2.5. Концепції (теорії) національної держави

Теорія національної держави набула поширення в країнах колишнього СРСР та соціалістичної співдружності на теренах Східної та Південно-Східної Європи.

Головна ідея цієї теорії полягає в тому, що основним призначенням держави визнається забезпечення найсприятливіших умов для існування та розвитку певної нації.

Слід зважити на те, що поряд із позитивними наслідками втілення ідеї національної держави для звільнення тієї чи іншої нації від залежності з боку імперських держав, названа ідея може бути небезпечною, коли її починають тлумачити винятково в етнічному плані.

У цьому разі вона може стати теорією, наближеною до фашизму, бо буде проголошуватися національна винятковість під гаслами типу «Естонія для естонців», «Україна для українців» тощо. Про наслідки такого впровадження в життя цієї теорії можуть свідчити недавні страхітливі події в Югославії.

2.6. Етатична концепція (теорія) держави

Ідея етатизму (одержавлення всіх сфер суспільного життя) обґрунтовується необхідністю максимального втручання держави в усі сфери життєдіяльності суспільства і кожної особи зокрема.

Пояснюється це тим, що життя сучасного суспільства постійно ускладнюється, що й зумовлює необхідність в існуванні своєрідного «соціального диригента», під керівництвом якого і здійснювалися б усі без винятку суспільні відносини – аж до найінтимніших сімейних стосунків і максимального обмеження самоврядування населення. Таким «диригентом» і визнають державу.

Принагідно зазначимо, що і ця теорія в деяких аспектах також наближається до ідеї фашистської держави, а тому знаходить підтримку в тих державах, де ще існують недемократичні державно-правові режими.

Питання для самоконтролю

1. На чому ґрунтується різноманітність сучасних концепцій (теорій) держави?
2. Назвіть основні сучасні концепції (теорії) держави.
3. Назвіть правові форми здійснення діяльності правової держави.
4. У чому виявляється сутність концепції держави загального благоденства?
5. Виділіть загальне і особливе в інтерпретації концепції елітарної держави «теорії еліт».
6. На яких ідеях ґрунтується концепція (теорія) фашистської державності?
7. У чому полягають позитивні і негативні риси теорії національної держави?
8. Чим пояснити виникнення ідеї етатизму (одержавлення всіх сфер суспільного життя), інтерпретованої в етатичній концепції (теорії) держави?

Завдання для самоконтролю

1. Теорія держави загального благоденства і етатична концепція держави обґрунтовують ідею існування сильної держави:

а) якщо обґрунтовується ідея звузнення сфер державного примусу і, навпаки, розширення соціально-економічних функцій держави, то це концепція (теорія) держави _____ ;

б) якщо державі також відводиться роль «соціального диригента», але при цьому наголошується на тому, що держава повинна здійснювати всі без винятку суспільні відносини та максимально обмежувати самоврядування населення, то це _____ концепція (теорія) держави.

2. У «теорії еліт» є декілька течій, у яких закладені як загальні, так і особливі їх риси:

а) якщо стверджується, що державою повинна правити панівна меншість (еліта), яку створили шляхом висування індивідів, що мають належний рівень освіти та досягли успіху у своїй професійній діяльності (у тому числі, і в інтелектуальній сфері), то це _____ всіх течій;

б) якщо акцентується увага на засобах і методах конкуренції між елітами та їх боротьби за владу, то це _____ кожної із течій.

Контрольні тестові питання

1. Сучасні концепції (теорії) вбачають у державі механізм забезпечення:

а) цілісності суспільства, вирішення його загальних справ, соціального компромісу;

б) існування своєрідного «соціального диригенства»;

в) керівництва державою новою суспільно-політичною системою-технократією.

2. Концепція (теорія) правової держави відрізняється від концепції держави загального благоденства:

а) контролем за державою з боку суспільства і взаємною відповідальністю між нею і громадянами;

б) звуженням державного примусу і розширенням соціально-економічних функцій;

в) ступенем державного регулювання економіки.

3. Концепція (теорія) національної держави може стати наближеною до фашистської ідеї державності у разі:

а) її тлумачення винятково в етнічному плані;

б) поділу націй на старших і молодших сестер (братів);

в) спроб штучно створити із декількох націй одну.

Лекція 8. ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ ТА ПОХОДЖЕННЯ ПРАВА

План

1. Право як соціальне явище та його загальна характеристика.
2. Загальні закономірності походження (виникнення) права.
3. Визначення права у нормативному розумінні і його ознаки.
4. Сутність і зміст права.
5. Принципи права.
6. Функції права.

Ключові поняття та терміни

Право, позитивне право, нормативне право, юридичне право, природне право, суб'єктивне право, праворозуміння, системність, встановлення, санкціонування і формальна визначеність права та можливість застосування державного примусу, сутність і зміст права, соціологічний та нормативний підхід до виникнення права, принципи права, соціально-правові та спеціально-правові принципи права, правові аксіоми і правові презумпції права, функції права, загальносоціальні та спеціально-юридичні функції права.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Право як соціальне явище та його загальна характеристика

1.1. Як відомо, упродовж усього розвитку суспільства, виникає потреба в регулюванні відносин між людьми, охороні та захисті таких відносин. Відомо також, що таке регулювання здійснюється системою соціальних норм, складовою частиною яких є право. Тому не дивно, що термін «право» набув великої популярності поміж людей, оскільки:

- а) він досить часто вживається в процесі спілкування;
- б) відображає різні аспекти суспільного життя;
- в) пов'язується з вирішенням повсякденних практичних справ, конфліктів, узгодженням інтересів різних соціальних груп.

Усе це свідчить про те, що термін «право» є багатозначним і різноманітним як за формою, так і за змістом, тому ним і називають різні явища життєдіяльності суспільства.

Звичайно, що протягом розвитку суспільства праву надавалось різне значення, змінювалось уявлення про його поняття.

І це не дивно, адже в праві знаходять своє вираження найрізноманітніші соціальні відносини і зацікавлення людей, воно має різні форми прояву залежно від характеру економічного розвитку суспільства, його соціальної структури, рівня культури, історичних традицій.

Право напряму пов'язане з природою людини, її життєдіяльністю, воно безпосереднім чином втручається у сферу поведінки і вчинків людини, обмежує свободу, впливає на характер і засоби задоволення потреб як окремих індивідів, так і широкого загалу людей.

Зважаючи на багатозначність та різноманітність терміна «право», необхідно підкреслити, насамперед, той факт, що цей термін започаткований від слова «правда», корінь якого є основою багатьох слів, зокрема: «правий», «справедливий», «правило», «правдивий», «правильний», «правити» тощо.

Серед різних *тлумачень терміна «право»* в юридичній літературі доцільно звернути увагу на такі його *значення*:

1. Позитивне або нормативне право (система норм, які видає держава).
2. Природне право (система ідей, уявлень про те, яким повинно бути позитивне або нормативне право).
3. Суб'єктивне право (встановлена правова можливість конкретного суб'єкта).
4. Визначення явищ етичного, морального характеру.

Усе це зумовило виникнення різних підходів до розуміння права, які в своїй сукупності позначаються терміном «право розуміння». При цьому слід зазначити, що цим терміном позначають не тільки поняття права чи його визначення, а й усю сукупність загальнотеоретичних понять і визначень, яка охоплює правову реальність.

Викладене пояснює той факт, що впродовж тисячолітньої історії розвитку суспільства правові явища привертали і привертають велику увагу визначних діячів у сфері політики, науки, мистецтва, мислителів різних країн і народів. Звичайно, найбільш широкі дослідження права здійснювали вчені-юристи.

2. Загальні закономірності походження (виникнення) права

Сучасна юридична література в питанні про *походження* права виходить із таких понять, як «право розуміння» (яке вже згадувалось) і «право утворення».

Певний час виникнення права пов'язувалося із утворенням приватної власності, класів і держави і будувалося лише на класовому підході до праворозуміння. З часом у дослідженнях, присвячених виникненню права, викристалізувалися *два підходи* до його виникнення:

1) *соціологічний*, який розглядає виникнення права в історичному процесі розвитку суспільства, включаючи його докласову, класову і посткласову фази. В юридичній літературі, за такого підходу розуміння, право називають широким і визнають як соціальне явище або загальносоціальне право.

2) *нормативний*, який зосереджує увагу на виникненні права як системи правових норм, що утворює і захищає держава, і залежить від неї. Право за цим підходом у юридичній літературі називають вузьконормативним або юридичним правом.

Таким чином, за *соціологічного* підходу до розуміння права стверджується, що право виникає ще у первісному суспільстві, але його необхідно розглядати як *соціальне право*, тобто таке, що має характер звичаїв, стихійно формується і належить усьому роду загалом, члени якого усвідомлюють його лише як необхідність певної поведінки за тих чи інших обставин. Його ще іменують «примітивним», «традиційним» правом докласового (родового устрою) суспільства.

Стверджують також, що з розвитком родових відносин відповідним чином трансформується і соціальне право – міжродове – у внутрішньородове, тобто право всього роду в цілому у відношенні до його членів і, навпаки, права членів роду у відношенні один до одного. При цьому це право так і залишається все ще звичаєвим правом.

Нормативний підхід пов'язує виникнення юридичного права з утворенням держави як особливої організації публічної (офіційної) влади суспільства. При цьому держава розглядається певним механізмом забезпечення сталого існування та розвитку такого права. З появою писемності держава шляхом правоутворення закріплювала свою волю в законах, указах і інших нормативно-правових актах. Їх прикладом є закони: Хамурапі, XII таблиць, Ману, Салічна правда, Руська правда, Польська правда та інші.

Викладене зумовило виникнення цілком закономірного питання: чи має будь-яке практичне значення наукова дискусія про походження права?

Перш за все необхідно зазначити таке: 1) на сьогоднішній день більшість вчених, які займаються проблемами теорії держави і права, підтримують ідею виникнення права ще у первісному суспільстві; 2) загальною рисою, яка характеризує сучасні концепції права є заперечення зв'язку між державою і правом, тобто право є самостійним явищем, яке існує автономно від держави; 3) в сучасній юридичній літературі виник новий напрям – юридична ентологія, яка вивчає племінні та родові звичаї, обряди, різні форми регульованої поведінки.

Знаковою є думка абсолютної більшості представників різних концепцій права, які вважають що право породжене суспільством і захищає саме його інтереси, а тому стоїть над державою. З цього випливає логічне твердження: якщо право виникло в первісному суспільстві, то воно стоїть над державою. Якщо ж право породжене державою, то саме держава стоїть над правом з відповідними наслідками для суспільства і людини зокрема.

В юридичній літературі відзначається, якщо право стоїть над державою, то воно існує в певному протиставленні з державою, що й має практичне значення для суспільства, оскільки:

а) обмежує певною мірою сфери й підстави діяльності державної влади;

б) встановлює для діяльності державних органів послідовно дозвільний порядок (дозволено лише те, що прямо дозволено законом);

в) упорядковує цю владу через відповідні процесуальні форми.

3. Визначення права у нормативному розумінні і його ознаки

Викладене вище дає нам підстави прийти до висновку, що сформулювати загальне визначення права як соціального явища в його багатогранності і багатоманітності не можливо. Але враховуючи той факт, що сучасне суспільство існує в нормативно-режимних умовах, які регулюються певними правовими правилами, то представляється можливим узагальнити зазначені в юридичній літературі визначення права в нормативному розумінні та сформулювати таке його визначення.

Право в нормативному розумінні – це система загальнообов'язкових правил поведінки, які встановлені або санкціоновані

державою, мають формально виражений характер, забезпечуються державним примусом та направлені на врегулювання найважливіших суспільних відносин.

Таким чином право в нормативному розумінні має такі ознаки:

- а) системність;
- б) загальнообов'язковість;
- в) встановлення або санкціонування;
- г) формальна визначеність;
- д) можливість застосування державного примусу;
- е) направленість.

Системність права означає, що його приписи є взаємопов'язаними між собою і тільки у своїй сукупності утворюють чітку ієрархічну структуру.

Загальнообов'язковість означає, що встановлене чи санкціоноване державою правило поведінки (норма права) буде застосовуватися завжди і стільки разів, скільки виникають передбачені в ньому умови та є обов'язковим для виконання для зазначених в них суб'єктів.

Встановлення або санкціонування права – це формулювання державою нових правил поведінки, яких не існувало в суспільстві або, запозичення державою правила поведінки, яке вже існує в межах інших соціальних норм (у звичаї, у нормі моралі тощо), і шляхом закріплення його в нормативно-правовому акті надає йому властивостей норми права.

Формальна визначеність права – це однозначна сформульованість правила поведінки (норми) в офіційному письмовому документі (нормативно-правовому акті), що видається від імені держави.

Можливість застосування державного примусу означає, що у разі невідповідності поведінки суб'єкта нормі права виникають підстави для притягнення винного до юридичної відповідальності.

Направленість означає, що загальнообов'язкові правила поведінки застосовуються для регулювання найважливіших суспільних відносин. А всі інші суспільні відносини регулюються різноманітними соціальними нормами.

4. Сутність і зміст права

4.1. Термін «*сутність*» – це філософське поняття якогось явища або предмета, що означає сукупність найбільш важливих і стійких якостей, відносин або властивостей, що становлять їхню основу, визначають глибинну природу та зв'язки, які впливають на всі інші їхні характеристики.

Саме тому визначення права для юридичної науки є найважливішою проблемою, яка постійно досліджувалась у загально-теоретичних та галузевих наукових роботах.

У певні періоди історичного розвитку правової думки до розуміння права ставилися по-різному. Але спільним для усіх досліджень є те, що за правом визнається роль регулятора поведінки людей у суспільстві, за допомогою якого визначається її правомірність або неправомірність.

Разом з тим в абсолютній більшості вітчизняних джерел сутність права визначалась як воля панівного класу, і тому право розглядалося винятково як класовий регулятор суспільних відносин, як таке явище, що утворилося і розвивається винятково завдяки існуванню класів і боротьби між ними за владу в суспільстві.

Звичайно, що цей марксистсько-ленінський підхід не узгоджується з принципом необхідності різнобічних підходів до визначення сутності будь-яких соціальних явищ. Саме тому розглядати право як винятково класове явище є неправильним. Його слід розглядати як загальнолюдське надбання, як явище всієї цивілізації, яке нормативно об'єктивує і реагує на глибинні, визначальні підвалини цивілізації і соціального процесу та яке є явищем культури, завдання якого – фіксувати у нормативній формі не тільки цінності, що виробляє людство, а й демократію, права і свободи людини тощо.

Таким чином, *сутність права* – це соціальний регулятор, положення якого ґрунтуються на надбаннях розвитку людської цивілізації та культури і який виступає критерієм визначення правомірності або неправомірності поведінки людей та їх об'єднань.

4.2. Питання про сутність права та про його *зміст* тісно пов'язані між собою. Якщо сутність права відповідає на питання про його найважливіші ознаки і властивості, то *зміст* права визначає, у чому конкретно ці ознаки і властивості знаходять свій об'єктивний вираз. А тому визначення змісту права означає, що необхідно визначити також і ті його елементи і властивості, які тільки у своїй сукупності і утворюють право

як соціальне явище. Отже, сутність права матеріалізується через його зміст.

У спеціальній літературі існують різні погляди як щодо сутності права, так і щодо його змісту. Ці погляди умовно можна поділити на дві групи:

а) моністичні, що змістом права визнають якийсь один його елемент, наприклад, державну волю панівного класу;

б) плюралістичні, які змістом права вважають його багатоелементний склад.

Більшість вчених віддає перевагу саме плюралістичним поглядам на зміст права. В основу цих поглядів покладений той незаперечний факт, що визначена вище сутність права як соціального регулятора зводить його найсуттєвіші ознаки і властивості до двох взаємопов'язаних між собою складових частин змісту права: а) матеріального, б) функціонального.

На цьому підґрунті стверджується, що:

а) *матеріальний зміст* (аспект) права – це вся сукупність існуючих приписів, правил поведінки нормативного характеру;

б) *функціональний зміст* права – це здатність права впливати на поведінку людей та їх об'єднань через використання його як критерію визначення дозволеної або недозволеної їх поведінки.

Із цього і визначається зміст права. Отже, *зміст права* – це всі нормативні приписи про можливу і обов'язкову поведінку суб'єктів (матеріальний зміст), а також нормативні приписи про способи виконання та юридичні наслідки негідної поведінки або невиконання встановленої можливої чи обов'язкової поведінки суб'єктів (функціональний зміст).

5. Принципи права

У юридичній літературі значну увагу приділяють *принципам* права.

Принципи права – це провідні, основні ідеї, які характеризують зміст і суттєві положення права.

Принципам права притаманні такі властивості, як універсальність і абстрактність, через які здійснюється засвоєння соціальної дійсності і зумовлюється їх особлива роль у структурі правової системи, механізмі правового регулювання, правосвідомості тощо.

Ними також визначається нормотворча і правозастосовча діяльність держави, формується правове мислення і правова культура, цементується вся система права.

У формально-юридичному аспекті принципи права відображають у нормах права шляхом загального формулювання у нормативно-правових актах або деталізуються в певній групі норм права чи відповідних статтях нормативно-правових актів.

Призначенням принципів права вважають:

1. Здійснення універсального й узагальненого закріплення основ суспільного ладу.

2. Забезпечення одноманітного формулювання норм права та їх впливу на суспільні відносини через правове регулювання та інші види впливу (інформаційний, ціннісно-орієнтаційний, психологічний, систематизуючий).

У сучасній юридичній літературі критерієм класифікації принципів права вважають їх функціональне призначення та об'єкт відображення. На цій підставі принципи права поділяють на дві групи:

- 1) соціально-правові;
- 2) спеціально-правові.

Вважається, що *соціально-правові принципи* відображають властиву суспільству систему цінностей і мають або ж повинні мати правову форму вираження і забезпечення як домінування загальнолюдських цінностей над інтересами класів, націй, так і єдність суспільних і особливих інтересів.

Через *спеціально-правові принципи* узагальнюється формування та існування самого права як особливого (специфічного) суспільного явища. Ця група принципів права поділяється на такі *види*:

- 1) загальноправові;
- 2) міжгалузеві;
- 3) галузеві;
- 4) принципи інститутів права.

До *загальноправових принципів* права належать:

а) *принцип демократизму*, через який воля народу адекватно відображена у праві і законодавстві та формується шляхом безпосередньої і посередньої форми демократії;

б) *принцип законності*, який проголошує здійснення діяльності держави відповідно до всіх правових форм, функціонування громадянського суспільства, дотримання прав і свобод громадян відповідно до норм права, природних прав та обов'язків людини;

в) *принцип гуманізму*, яким у формуванні та функціонуванні правової системи проголошується домінування невід'ємних природних прав і свобод людини;

г) *принцип рівності громадян перед законом*, який проголошує рівні права всіх громадян незалежно від національності, статевої, релігійної та іншої належності, посадового стану та забезпечення для них рівної відповідальності перед законом;

г) *принцип взаємної відповідальності держави та особи*, який проголошує, що держава і особа пов'язані між собою взаємними правами та обов'язками, а тому не тільки особа повинна бути відповідальною перед державою, а й держава має бути відповідальною перед особою.

Оскільки міжгалузеві, галузеві принципи і принципи інститутів права, а також правові аксіоми і презумпції будуть вивчатися більш детально в інших навчальних курсах права, наразі ми лише фрагментарно їх окреслимо.

Міжгалузеві принципи діють лише в певних групах права (наприклад, принцип здійснення правосуддя тільки судом, принцип матеріальної відповідальності).

Звичайно, *галузеві принципи* є характерними для окремих галузей права.

Принципи правових інститутів, відповідно, обмежені предметом їх регулювання.

Правові аксіоми – це такі правові положення й ідеї, які сприймаються без доведення (закон, який встановлює чи посилює кримінальну відповідальність, зворотної сили не має; незнання закону не звільняє від юридичної відповідальності; всяка діяльність, яка не заборонена законом, дозволена).

Правові презумпції – це такі правові ідеї, які припускають їх істинність без доведення, іншими словами – це припущення (ніхто не може бути визнаним винним у здійсненні злочину, а також притягнутий до кримінальної відповідальності інакше як за вироком суду; не може бути два покарання за одне й те саме правопорушення; нехай буде заслухана й інша сторона під час здійснення правосуддя).

5. Функції права

Необхідно підкреслити, що соціальне призначення права, його місце і роль у системі соціально-нормативного регулювання визначають його *функціями*.

Функції права – це основні напрями його впливу на людину, суспільні відносини та суспільство в цілому.

Функції поділяються на *дві групи*:

1. Загальносоціальні.

2. Спеціально-юридичні.

До загальносоціальної групи належать такі *функції*:

а) *гуманістична*, згідно з якою право охороняє і захищає всі без винятку права людини, народу, людства;

б) *організаторсько-управлінська*, яка забезпечує право суб'єктів правовідносин на розв'язання їх певних соціальних проблем та допомагає організувати загальні зусилля для досягнення загальнолюдського ідеалу;

в) *інформаційна (комунікативна)*, через яку право інформує людей про волю законодавця;

г) *оціночно-орієнтаційна*, за допомогою якої оцінюється поведінка людей з позицій законів держави та визначаються допустимі й бажані шляхи і способи задоволення їх потреб у межах правомірної поведінки;

г) *ідеологічно-виховна*, через яку право формує у людей певний світогляд, виховує у них звичку дотримуватися чинного законодавства, надає зразки правомірної поведінки;

д) *пізнавальна*, за якою право виступає як джерело знань закономірностей розвитку суспільства.

Зважаючи на те, що в основному саме через групу *спеціально-юридичних функцій* здійснюється правове регулювання суспільних явищ, до цієї групи зараховують такі *функції*:

а) *регулятивну*, спрямовану на врегулювання суспільних відносин та розвиток найцінніших для держави і суспільства соціальних зв'язків;

б) *охоронну*, яка покликана забезпечувати і здійснювати функціонування встановлених у суспільстві правовідносин за допомогою правових обмежень: зобов'язань, заборон, покарань тощо.

Питання для самоконтролю

1. Чим обумовлена багатозначність та багатоманітність поняття «право»?

2. Назвіть значення, якими роз'яснюється у юридичній літературі термін «право».

3. Що означає термін «праворозуміння»?

4. Дайте визначення поняттю «право» у нормативному розумунні.

5. Коротко охарактеризуйте викладені у визначенні «права» його риси – системність, встановлення, санкціонування, формальна визначенність, можливість застосування державного примусу.

6. Назвіть основні ознаки права.
7. Якими критеріями підтверджується існування певного протиборства права з державою?
8. У чому полягає сутність права?
9. У чому полягає зміст права?
10. Назвіть підходи до праворозуміння та коротко охарактеризуйте їх суть.
11. Дайте визначення принципів права та назвіть їх види.
12. Дайте визначення правових аксіом.
13. Дайте визначення правових презумпцій.
14. Дайте визначення функцій права та назвіть їх види.

Завдання для самоконтролю

1. *Серед ознак права наявні встановлення і санкціонування:*
 - а) якщо держава формулює нові правила поведінки, яких не існувало у суспільстві, то це _____ ;
 - б) якщо держава запозичує правило поведінки, яке вже існувало в межах інших соціальних норм, то це _____ .
2. *Така ознака права, як формальна визначенність, відображає точне і повне формулювання правил поведінки шляхом встановлення у них:*
 - а) умов, за наявності яких починає діяти норма права, які в теорії права називають _____ ;
 - б) ознак діяння, що має бути здійсненим за даних умов, які в теорії права називають _____ ;
 - в) можливих заходів державного впливу у разі невиконання вимог норм права, які у теорії права називають _____ .
3. *У визначенні права завжди задіюють такі поняття, як «сутність права» та «зміст права»:*
 - а) якщо питання про право відповідає на його найважливіші ознаки і властивості, то мова іде про його _____ ;
 - б) якщо визначається, в чому конкретно знаходять своє об'єктивне вираження ці ознаки і властивості, то мова іде про його _____ .
4. *Поряд із принципами права у юридичній літературі вживаються і такі поняття як «правові аксіоми» і «правові презумпції»:*
 - а) якщо правові ідеї і положення сприймають без доведення, то це _____ ;
 - б) якщо правові ідеї допускають їх істинність без доведення, то це _____ .
5. *Функції права, що належать до спеціально-юридичної групи, поділяють на регулятивні та охоронні:*

а) якщо функція права спрямована на врегулювання суспільних відносин та сприяє розвитку найцінніших для держави і суспільства соціальних зв'язків, то це _____ функція;

б) якщо функція права покликана забезпечувати і здійснювати функціонування встановлених у суспільстві правовідносин за допомогою правових обмежень (примусове виконання зобов'язань, заборони, покарання), то це _____ функція.

Контрольні тестові питання

1. Терміном «праворозуміння» визначають:

а) усю сукупність загальнотеоретичних понять і вчень, що охоплюють правову реальність;

б) поняття права;

в) визначення права.

2. Який із зазначених поглядів про виникнення (походження) права вам більше до вподоби?

а) право виникло у первісному суспільстві;

б) право виникло з утвердженням приватної власності, класів і держави;

в) право виникло разом із державою.

Лекція 9. ОСНОВНІ СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ (ТЕОРІЇ) ПРАВА

План

1. Передумови різних підходів до праворозуміння.
2. Основний зміст сучасних концепцій (теорій) права.
3. Особливості основних сучасних концепцій (теорій) права:
 - природно-правова концепція (теорія) права;
 - позитивістська концепція (теорія) права;
 - нормативістська концепція (теорія) права;
 - соціологічна концепція (теорія) права;
 - психологічна концепція (теорія) права;
 - інтегративна концепція (теорія) права.

Ключові поняття та терміни

Сучасні концепції (теорії) права, психологічна концепція права, соціологічна концепція права, природно-правова концепція права, позитивістська концепція права, нормативістська концепція права, інтегративна концепція права.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Передумови різних підходів до праворозуміння

Як відомо, життєдіяльність людини складається із різноманітних явищ, що у своїй сукупності та взаємодії підтримують подальший прогресивний розвиток суспільства.

Ці явища, в свою чергу, характеризуються певною складністю. При цьому необхідно підкреслити той факт, що чим явище є складнішим у своїх передумовах виникнення, проявах і формах впливу на інші явища, тим більшою кількістю якостей та ознак воно наділено.

Звичайно, що для пізнання всіх цих якостей і ознак необхідна відповідна кількість підходів та методів.

Як уже зазначалося, одним із таких явищ, що характеризуються складним і багатоаспектним змістом, сутністю і призначенням, є право. Цим і пояснюють різноманітність підходів до його розуміння та вивчення.

Необхідно зазначити і той факт, що при кожному підході праворозуміння, як правило, вивчають і науково досліджують якусь із багатьох наявних властивостей права та роблять

наголос на тих чи інших явищах (факторах), які пов'язані з правом та впливають на нього.

Приміром, психологічна концепція права ґрунтується на взаємозв'язку права з процесами, які відбуваються у внутрішньому психічному стані особи. Тому наголошено на необхідності вивчення і дослідження лише таких явищ, як правова свідомість і правова культура, що сприяють глибшому розумінню права та його ефективній реалізації.

У свою чергу, нормативний підхід до праворозуміння віддає перевагу нормативно-правовим актам у системі джерел права, а тому і обґрунтовує необхідність поваги до закону і правопорядку.

Щодо соціологічної концепції права, то вона надає перевагу дослідженню умов, за яких фактично реалізуються правові приписи, в результаті чого зосереджується увага на необхідності підвищення гарантій реалізації права.

Наведені приклади наочно підтверджують той факт, що будь-який із сучасних підходів до розуміння права спрямований на глибоке вивчення лише якоїсь однієї або групи споріднених ознак, що характеризують право. Слід вказати на те, що таку обмеженість підходів пояснюють об'єктивними причинами, якими є:

а) потреби суспільної практики на тих чи інших історичних етапах розвитку суспільства або окремо взятих держав;

б) загальний рівень історичного розвитку науки.

Водночас необхідно констатувати і той факт, що саме різноманітність підходів до розуміння права сприяє більш глибокому і змістовному нашому уявленню про нього, що, в свою чергу, полегшує як правотворчу діяльність, так і діяльність з реалізації права.

З огляду на викладене, доцільно звернути увагу на те, що ми не можемо огульно заперечувати та цілковито відкидати, як це інколи робиться, марксистсько-ленінський класовий підхід до розуміння права. Тим паче, що саме класовий підхід відіграв визначальну роль у пізнанні права у рабовласницьку, феодальну епохи, а також і в перші роки соціалістичної епохи розвитку суспільства.

Разом з тим необхідно враховувати і той незаперечний факт, що з розвитком суспільства і, насамперед, на сьогочасному його етапі не тільки зникають міжкласові протиріччя, а й зникають атрибути самої класової належності, оскільки соціальне становище особи в сучасних умовах кардинальним чином змінилося.

Усе це дає підстави дійти висновку: наявність на сучасному етапі розвитку суспільства різноманітних підходів до праворозуміння, а також можливість вільно застосовувати ці підходи під час дослідження права та пов'язаних з ним соціальних явищ засвідчують, що і держава, і суспільство загалом досягли певного рівня демократичного розвитку, в умовах якого вони дійсно зацікавлені у встановленні об'єктивної реальності всіх форм прояву життєдіяльності сучасної людини. А саме це і є гарантією необхідності та реальності намірів побудови громадянського суспільства і правової держави.

2. Основний зміст сучасних концепцій (теорій) права

Юридичною наукою визначено багато різноманітних *сучасних концепцій (теорій) права*. Зважаючи на наші можливості і потреби, зупинимось на розгляді лише таких із них:

- 1) природно-правовій;
- 2) позитивістській;
- 3) нормативістській;
- 4) соціологічній;
- 5) психологічній;
- 6) інтегративній.

Але перш ніж охарактеризувати кожную із вищезазначених концепцій права, розглянемо питання цих теорій.

Справді, в юридичній літературі зазначено, що *першою загальною рисою*, яка характеризує сучасні концепції права, є *заперечення зв'язку між державою і правом*. Абсолютна більшість представників різних концепцій права збігається в думках, що право є самостійним явищем, яке існує автономно від держави.

Ці вчені вважають, що право – явище, породжене суспільством (що досягло певного рівня свого розвитку) і яке захищає саме інтереси суспільства, а тому стоїть над державою.

Виходячи з цього, прихильники автономізації права стосовно держави дедалі частіше звертаються до аналізу співвідношення права загалом і норм, що діяли у первісному (додержавному) суспільстві, тобто до аналізу явища, яке сучасна наука називає терміном «передправо».

На цій основі в сучасній юридичній літературі виник новий напрям – *юридична ентологія*, яка вивчає племінні та родові

звичаї, обряди, різні форми регульованої поведінки. Власне, з цього випливає висновок, що право виникло не з появою держави, а ще до її утворення і розвинулося зі звичаїв, обрядів, інших правил поведінки первісного суспільства.

Другою загальною рисою всіх сучасних концепцій права є його багатогранність, тобто право розглядається як складна система, елементами якої є справедливість, мораль, гуманізм, система людських цінностей тощо.

3. Особливості основних сучасних концепцій (теорій) права

3.1. Природно-правова концепція (теорія) права

Природно-правова концепція розглядає право як явище, що виражає природні права людини. Іншими словами, саме ця концепція (теорія) розробляє порушену ще в працях софістів-стоїків Платона й Арістотеля ідею, що розрізняє «право» і «закон» і згідно з якою право – це виразник моралі, справедливості тощо, а закон – це закріплення волі держави (панівного класу).

Власне, теорія природних прав і свобод людини і була ідеологічною основою боротьби проти феодальних привілеїв за встановлення юридичної рівності в суспільстві. Тому вона не тільки відіграла вирішальну роль у підготовці Великої французької революції, а й набула чималого поширення у працях українських і російських вчених Б. Кістяківського, О. Алексеєва, П. Виноградова. Вони стверджували, зокрема, що не закон дає силу праву, а право утверджує закон, а тому право – це не тільки санкціоновані державою норми, але й інші похідні від моралі, справедливості, ідей гуманізму, правила поведінки.

Отже, різні доктрини сучасного природного права сходяться на тому, що його джерелом є людська природа, що воно виникло з розуму людини і існує незалежно від держави.

3.2. Позитивістська концепція (теорія) права

Позитивістська концепція права (теорія позитивного права) спрямована переважно на критику школи природного права. Позитивісти відкидають більш широке розуміння права і вважають, що існує тільки позитивне право, тобто таке, яке встановлено лише державою. А відтак не потрібен аналіз і вивчення норм права, а також причин їх виникнення і спрямування. Норма існує об'єктивно, і тому вивчати треба тільки чинне, позитивне право, а не ідею права, яка ґрунтується на соціально-економічній основі.

3.3. Нормативістська концепція (теорія) права

Нормативістська концепція (її ще називають «чистою» теорією права) є, по суті, модернізованою формою позитивного права (позитивізму). Найбільш яскравим представником цієї теорії є Ганс Кельзен (1881–1937), який виклав свої ідеї у науковій праці «Чиста теорія права».

На думку Кельзена, право виникає безпричинно, з самого себе, з першої (основної) норми, яка існує незалежно від реальних суспільних відносин. Тому необхідно вивчати не зміст права, а лише його форму, обмеживши себе вивченням норм права, його структури та елементів.

«Чисте» вчення про право, як він заявляє, не потребує вивчення ідеологічних і ціннісних аспектів права, його моральних і політичних оцінок, адже право є надкласовим, безпартійним.

Важливою ідеєю нормативізму є динаміка права, його постійного відновлення і самовдосконалення, процес якого здійснює суд. На цій підставі Кельзен, зокрема, визнавав можливість судової й адміністративної правотворчості, що і зближує його з представниками соціологічної школи права.

3.4. Соціологічна концепція (теорія) права

Соціологічна концепція права (або теорія вільного права) проголошує ідею існування права не в законах, а в самому суспільстві, тобто поза буквою закону. Згідно з цією ідеєю джерело права слід шукати у судовій і адміністративній правотворчості, яка здійснюється у процесі реалізації ними права. На цій основі соціологічною школою акцент ставиться не на тому, чим є саме право, а на тому, як воно діє. Це означає, що судові або адміністративні рішення мусить базуватися не на законі, а прийматися на підставі «живого права», яке міститься у правилах самого життя. Саме створене суддями і юристами-практиками право лише виявляється і закріплюється законодавцем. Разом з тим це ще не означає, що суд або адміністративний орган під час вирішення конкретної справи має догматично дотримуватися закріпленої законодавцем норми, а може, і в праві творити право заново, виходячи з конкретної життєвої ситуації, яка кожний раз є індивідуальною та рухливою.

3.5. Психологічна концепція (теорія) права

Психологічна теорія права базується на тому, що право – це психологічний процес, а його джерелом є психологічні властивості характеру, інстинкти людей, їхні почуття, емоції та переживання. Згідно з цією теорією всі люди поділяються на тих,

хто психологічно пристосований до керівництва іншими, («лідери») та тих, хто психологічно пристосований до підкорення «лідерам» («виконавці»).

3.6. Інтегративна концепція (теорія) права

Інтегративна теорія права характерна спробою створити нову школу (теорію), яка б відповідала духові часу, шляхом поєднання окремих елементів теорій природного, позитивного і соціологічного права. Зокрема, з теорії природного права запозичена ідея про моральну цінність права, з теорій позитивного і нормативного права – ідеї про юридичні поняття і терміни, з теорії соціологічного права – ідеї соціальних умов виникнення права і розуміння права в процесі його функціонування.

У цій теорії є намагання примирити представників різних шкіл щодо джерел права, якими вважають і законодавчу діяльність держави, і правотворчу діяльність суду й адміністративних органів.

Таким чином, усе викладене засвідчує, якою складною є природа права, але в цьому і є те раціональне зерно, за допомогою якого можна краще усвідомити основні ознаки права.

Питання для самоконтролю

1. Чим пояснити наявність різноманітних підходів до розуміння права?
2. Чим пояснити позитивне значення різноманітних підходів до розуміння права?
3. У чому конкретно виражено різницю у розумінні права за психологічного, нормативного та соціологічного підходів?
4. Які дві риси, що характеризують сучасні концепції (теорії) права, є загальними для них?
5. Сформулюйте сутність природно-правової концепції права.
6. Сформулюйте сутність позитивістської та нормативістської теорій права та визначіть, що є спільного між ними та чим вони різняться.
7. Що зближує нормативістську та соціологічну теорії права щодо питань правотворчості?
8. У чому полягає сутність інтегративної теорії права?

Завдання для самоконтролю

1. У кожній сучасній концепції (теорії) права визначені свої джерела права. Якщо вважати, що джерелом права є:

а) людська природа (право виникло з розуму людини і існує незалежно від держави), то це _____ концепція (теорія) права;

б) об'єктивна сукупність встановлених державою норм права, які не потребують ідеологічного обґрунтування, то це _____ теорія права;

в) перша (основна) норма, яка існує незалежно від реальних суспільних відносин та забезпечує єдність і узгодженість права, то це _____ теорія права;

г) судова та адміністративна правотворчість, яку виявляє і закріплює законодавець, то це _____ теорія права;

ґ) психологічні властивості характеру, інстинкту людей, їхні почуття, емоції та переживання, то це _____ теорія права;

д) законодавча діяльність держави і правотворча діяльність суду, то це _____ теорія права.

Лекція 10. ДЕРЖАВА, ПРАВО ТА ГРОМАДЯНИН

План

1. Громадянське суспільство, його ознаки та роль у розвитку людини.
2. Співвідношення держави і особи та його принципи.
3. Правовий статус людини та його елементи.
4. Поняття об'єктивного та суб'єктивного права.
5. Реальність та цінність суб'єктивного права.

Ключові поняття та терміни

Громадянське суспільство, індивід, права людини, людина, особа, громадянин, правовий статус особи, об'єктивне право, суб'єктивне право, реальність суб'єктивних прав, гарантії суб'єктивних прав, цінність суб'єктивних прав.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Громадянське суспільство, його ознаки та роль у розвитку людини

1.1. Загальновизнаним є той факт, що і право, і державу породжує, з одного боку, суспільство, а з іншого, саме вони визначають стан розвитку та відносин, що складаються в ньому.

Відомо також, що для характеристики сучасного суспільства, в межах якого і розвивається демократична правова держава, застосовують поняття «громадянське суспільство».

Створення громадянського суспільства на сучасному етапі державотворення розглядають як необхідну умову становлення демократії та обмеження одержавлення усіх сфер суспільного життя.

З огляду на це, сучасна цивілізація ставить за мету оптимальне поєднання інтересів індивіда і держави, індивіда і колективу, індивіда і громадських організацій, колективу і держави, в чому і вбачається основа їх нормального розвитку. Вважається, що від розв'язання цієї проблеми залежить розбудова громадянського суспільства.

Громадянське суспільство розглядають як суспільство рівноправних громадян, що характеризуються:

- а) високим рівнем економічної, соціальної і політичної культури та моральних цінностей;

- б) спільно утвореними з державою розвиненими правовими відносинами;
- в) незалежністю від держави;
- г) соціальною взаємодією з державою заради спільного блага.

На підставі вищевикладеного і визначається *поняття громадянського суспільства*.

Громадянське суспільство – це спільність вільних і рівноправних людей, недержавних об'єднань громадян та система суспільних відносин, що є основою реалізації їхніх особистих і загальних інтересів самостійно, без втручання держави.

1.2. Громадянське суспільство характеризують такими основними ознаками:

- 1) визнання людини, її прав і свобод найвищою суспільною цінністю;
- 2) пріоритет суспільства над державою, котра існує насамперед як регулятор суспільних відносин і гарант здійснення прав особи;
- 3) рівноправність і захищеність усіх форм власності, насамперед приватної;
- 4) подолання відчуження людини від засобів виробництва, знярядь праці та результатів своєї трудової діяльності;
- 5) забезпечення економічної свободи громадян та їхніх об'єднань;
- 6) наявність плюралізму в усіх сферах матеріального і духовного життя;
- 7) надійна й ефективна система соціального захисту кожної людини;
- 8) ідеологічна і політична свобода особистості, наявність демократичних інститутів і механізмів, які забезпечують кожній людині можливість активного впливу на державну політику.

1.3. Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що *громадянське суспільство* – це не тільки суспільство з розвиненими відносинами між його членами, яке не залежить від держави, але й суспільство, яке зобов'язане взаємодіяти з державою. Тому, характеризуючи взаємозв'язок громадянського суспільства і держави, необхідно виходити з того, що їх не можна не тільки ототожнювати чи протиставляти одне одному, а й відривати одне від одного. Будучи відносно самостійними, громадянське суспільство і держава разом з тим становляють єдине ціле, бо не можуть існувати одне без одного.

Таким чином, відповідні інститути та структури характеризують одночасно як громадянське суспільство, так і державу. Вони виконують роль необхідного взаємозв'язку між ними і мають вирішальне значення для функціонування громадянського суспільства.

До таких інститутів та структур зараховують: політичні партії, об'єднання, клуби, засоби масової інформації, механізм виборчого процесу, політичну культуру, політичне представництво тощо.

Усе це означає, що вдосконалення подальшого розвитку відносин суспільства та держави і є гарантією того, що суспільство стане громадянським, а держава – демократичною і правовою.

2. Співвідношення держави і особи та його принципи

2.1. У сучасній вітчизняній юридичній літературі сформульована досить обґрунтована точка зору, відповідно до якої побудова демократичної правової держави розпочинається із захисту і забезпечення прав людини.

Доречно пригадати, що теорія і практика прав людини мають відносно довгу, складну і повчальну історію, шлях якої позначений прийняттям всесвітньовідомих, фундаментальних міжнародних юридичних документів, зокрема:

1. Декларація прав людини і громадянина, 1789 рік.
2. Загальна декларація прав людини, 1948 рік.
3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, 1966 рік.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, 1966 рік та інші.

Сучасна концепція прав людини і громадянина не тільки враховує усі її модифікації та особливості, зумовлені сучасним рівнем і характером світової цивілізації, а й опирається на багатий досвід людства у сфері правових форм організації суспільного життя людей та правового засобу регуляції їх поведінки, місця, ролі і значення у навколишньому світі.

В історичному плані про права людини йшлося у працях Арістотеля, Сократа, Платона, Піфагора. Досить високого рівня відпрацювання проблема прав людини досягла у римській юриспруденції, що дало змогу Цицерону, який займався питаннями співвідношення держави і особи, сформулювати актуальне

і на сьогоднішній день положення про те, що «дії закону повинні підлягати всі».

В основу усіх подальших теоретичних розробок проблеми прав людини покладені вчення про суспільний договір виникнення держави (договірна теорія) і принципи поділу влад та народного суверенітету.

2.2. Щодо *принципів* співвідношення держави і особи, сучасні вчені сформулювали їх такими:

1. Взаємна відповідальність держави і особи.
2. Гармонійне поєднання інтересів держави і особи.
3. Єдність прав і обов'язків держави і громадян.
4. Рівність основних прав і обов'язків громадян.
5. Розширення прав і свобод громадян, підвищення їх соціальної активності, відповідальності і самодисципліни під час виконання обов'язків.
6. Законність цих стосунків.

3. Правовий статус людини та його елементи

3.1. Необхідно звернути увагу на те, що в теорії держави і права під час розгляду проблеми співвідношення держави і особи широко використовують такі поняття, як «людина», «особа», «громадянин». Оскільки вважається, що ці поняття, з одного боку, тісно взаємопов'язані, а з іншого – мають деякі відмінні ознаки, є потреба стисло їх розглянути.

Під терміном «людина» розуміють частину живої природи – істоту, яка наділена розумом, здатністю мислити, створювати та використовувати засоби виробництва. Інакше кажучи, цей термін характеризує загальні природні, біологічні ознаки індивіда, його особливе місце у живій природі.

Термін «особа» означає людину, яка має свої індивідуальні ознаки, існує і розвивається в оточенні собі подібних і усвідомлює себе частиною спільності людей, а також визнає і дотримується правил поведінки, що їх виробило людське суспільство.

На відміну від попереднього терміна, цей термін характеризує соціальні ознаки індивіда, тобто визнає людину в її соціальному середовищі, в суспільстві загалом, в окремій соціальній групі, в усьому розмаїтті відносин, які існують у людському суспільстві.

Таким чином, з огляду на попереднє зауваження про взаємопов'язаність понять «людина» і «особа», необхідно виходити

з того, що людина певною мірою є соціальним поняттям, а особа – природним, біологічним, тобто конкретний індивід завжди виступає як єдність біологічного і соціального, як цілісна, єдина система.

Поняття «*громадянин*» передбачає вивчення особи (особистості) в її відношенні до держави і права, а тому воно і відпрацьовано головним чином юридичною наукою.

Отже, термін «громадянин» вказує на державно-правові ознаки особи, на її належність до конкретної держави, на існування між ними встановлених юридичних зв'язків. Саме ці зв'язки і виступають для особи у формі прав, свобод і обов'язків, тобто у формі її *правового статусу*.

Викладене означає, що у правовій системі суспільства місце і роль особи характеризують через її правовий статус, що і дає можливість розглянути фактичне і юридичне становище людей у громадянському суспільстві.

Є різні визначення правового статусу особи. На сучасному етапі розвитку теорії держави і права більшість вітчизняних учених притримуються думки, що *правовий статус особи* – це її *права і обов'язки*. Інші вчені обстоюють думку про те, що права і обов'язки – це лише головний елемент *правового статусу особи*.

Виходячи з цього, за основу поняття правового статусу особи слід брати таке положення: *правовий статус особи* – це її юридично закріплене становище у суспільстві.

Виділяють: *загальний; спеціальний (родовий) та індивідуальний* правовий статус особи.

3.2. Зміст загального правового статусу особи утворюють такі елементи:

1. Відповідні правові норми.
2. Правосуб'єктність.
3. Загальні для всіх суб'єктивні права, свободи і обов'язки.
4. Законні інтереси.
5. Громадянство.
6. Юридична відповідальність.
7. Правові принципи.
8. Правовідносини статутного (загального) характеру.

Основні права і свободи людини і громадянина, що становлять основу будь-яких інших прав і свобод, закріплені в Конституції України. А конкретні права і обов'язки спеціального й індивідуального правового статусу особи закріплені галузевим законодавством.

Підсумовуючи подане, необхідно зазначити, що держава і особа тісно взаємопов'язані. Держава визнає людину, її життя, недоторканність, честь і гідність найвищими соціальними цінностями. Тому головним обов'язком держави є забезпечення людині умов для здійснення прав і свобод, виконання своїх обов'язків. Держава відповідальна перед людиною і громадянським суспільством за свою діяльність. За допомогою права (насамперед – конституційного) держава закріплює відповідний правовий статус людини і громадянина, забезпечує кожній особі рівні можливості в користуванні своїми суб'єктивними правами та виконанні своїх обов'язків.

4. Поняття об'єктивного та суб'єктивного права

4.1. Юридичною наукою, передусім теорією держави і права, досконало розроблені поняття «об'єктивне» і «суб'єктивне» право. Сформульовано також їх визначення.

Об'єктивне право – це сукупність чинних у державі юридичних норм.

Поняття суб'єктивного права розглядається в широкому та вузькому значенні.

У широкому значенні суб'єктивне право – це все те, що впливає з правових норм (об'єктивного права) для особи та характеризує її як суб'єкт права.

У вузькому (власному) значенні суб'єктивне право – визначена у нормах права можливість певної поведінки особи.

Таким чином, об'єктивне право означає, що юридичні норми закріплені в офіційних державних актах, а отже, є обов'язковими для всіх передбачених у них суб'єктів.

4.2. Суб'єктивне право означає, що право належить конкретному суб'єкту, що у цього суб'єкта є певні юридично визначені можливості, якими він на свій розсуд може скористатися або не скористатися.

Звичайно, суб'єктивне право взаємопов'язане з об'єктивним правом.

У загальному вигляді зміст будь-якого суб'єктивного права можна звести до того, що воно надає уповноваженому суб'єкту такі *можливості*:

- 1) поводити себе відповідним чином (право на свої дії);
- 2) вимагати відповідної поведінки від інших суб'єктів (право на чужі дії);
- 3) звертатися до держави за захистом свого юридичного права.

Необхідно зазначити, що в нормах об'єктивного і суб'єктивного права закріплені одночасно і права, і обов'язки, суть яких полягає у тому, що кожному конкретному праву кореспондується (відповідає) конкретний обов'язок і навпаки.

Невиконання цих обов'язків є правопорушенням і тягне за собою застосування засобів державного примусу в тій чи іншій формі юридичної відповідальності.

5. Реальність та цінність суб'єктивного права

5.1. Практична цінність суб'єктивних прав полягає в їх *реальності*, тобто в можливості здійснення повноважень, які виникають зі змісту того чи іншого конкретного суб'єктивного права.

Реальність суб'єктивних прав забезпечується за допомогою *гарантій*, тобто засобів, способів і умов, спираючись на які суб'єкт досягає повного і безперешкодного здійснення своїх прав. Ці *гарантії* поділяються на:

- економічні;
- політичні;
- ідеологічні;
- юридичні.

Юридичні гарантії – це сукупність тих правових інститутів, що забезпечують можливість реалізації суб'єктивних прав, а також захищають і охороняють їх від будь-яких обмежень і порушень.

5.2. Необхідно схарактеризувати і таке поняття, як *цінність* суб'єктивних прав. Як і гарантії, цінність суб'єктивних прав розглядається з економічних, політичних, ідеологічних та юридичних позицій.

Цінність суб'єктивних прав щодо особи, з юридичної точки зору, вбачається в тому, що саме вони:

1) є засобом упорядкування суспільних відносин і дозволяють громадянину планувати свою поведінку та прогнозувати поведінку інших суб'єктів;

2) визначають систему конкретних повноважень громадянина у найважливіших сферах суспільних відносин;

3) є юридичним інструментом набуття громадянином тих чи інших соціальних благ;

4) слугують основою системи юридичних та інших засобів забезпечення участі громадян у найважливіших сферах соціальних відносин.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «громадянське суспільство».
2. Назвіть основні ознаки громадянського суспільства.
3. У чому полягає взаємозв'язок громадянського суспільства і держави?
4. Назвіть основні інститути і структури, які одночасно характеризують і громадянське суспільство, і державу.
5. Назвіть основні історичні віхи та міжнародні нормативні акти, що стверджують теорію і практику прав людини.
6. Назвіть сучасні принципи побудови співвідношення держави і особи.
7. Дайте визначення понять «людина», «особа», «громадянин».
8. Дайте визначення поняття «правовий статус особи».
9. Назвіть види та елементи загального правового статусу особи.
10. Дайте визначення понять «об'єктивне право» і «суб'єктивне право».
11. Які можливості уповноваженого суб'єкта складають зміст будь-якого суб'єктивного права?
12. Стисло охарактеризуйте реальність, гарантії і цінність суб'єктивних прав.

Завдання для самоконтролю

1. Побудова і розвиток демократичної правової держави сучасного суспільства обумовлені умовами, метою та визначеною проблемою:

а) становлення демократії та обмеження одержавлення усіх сфер суспільного життя шляхом створення громадянського суспільства – це _____ побудови демократичної правової держави;

б) оптимальне поєднання інтересів індивіда і держави, індивіда і колективу, індивіда і громадських організацій, колективу і держави – це _____ побудови демократичної правової держави;

в) саме побудова громадянського суспільства у сучасній цивілізації вважається першочерговою _____, від розв'язання якої і залежить побудова демократичної правової держави.

2. Під час розгляду проблеми співвідношення держави і особи широко використовують поняття «людина», «особа», «громадянин»:

а) якщо розглядають частину живої природи у вигляді істоти, яка наділена розумом, здібністю мислити, створювати і використовувати засоби виробництва, то мова йде про поняття «_____»;

б) якщо людину розглядають з точки зору своїх індивідуальних ознак, свого існування і розвитку собі подібних та усвідомлення себе частиною спільності людей, тобто характеристики її соціальних ознак, то мова йде про поняття «_____»;

в) якщо особу розглядають у якості її відношення до держави і права, тобто вивчають її державно-правові ознаки, належність до конкретної держави, існування між нею і державою встановлених юридичних зв'язків, то мова йде про поняття «_____».

3. *Правовий статус особи має правове закріплення:*

а) якщо це основні права і свободи правового статусу особи, що становлять основу будь-яких інших прав і свобод, то вони закріплені у _____;

б) якщо це конкретні права і свободи спеціального й індивідуального правового статусу особи, то вони закріплені у _____.

4. *У теорії права зазначено, що і об'єктивне, і суб'єктивне право мають як свої відмінності, так і спільне:*

а) якщо мова йде про сукупність чинних у державі юридичних норм, які закріплені у офіційних актах, а також про те, що в цих нормах передбачено право надання будь-якому уповноваженому суб'єкту на свої дії, на чужі дії та на звернення до держави за захистом свого юридичного права, то це _____ між об'єктивним і суб'єктивним правом;

б) якщо мова йде про одночасне закріплення в правових нормах прав і обов'язків, суть яких полягає у тому, що кожному конкретному праву кореспондується (відповідає) конкретний обов'язок і навпаки, а також застосування державного примусу за невиконання обов'язків, то це є _____ між об'єктивним і суб'єктивним правом.

5. *У юридичній літературі часто вживають поняття «реальність суб'єктивних прав», «гарантії забезпечення суб'єктивних прав», «цінність суб'єктивних прав»:*

а) якщо мова йде про можливість здійснення повноважень, які виникають зі змісту того чи іншого суб'єктивного права, то це _____ суб'єктивних прав;

б) якщо мова йде про засоби, способи і умови, за допомогою яких суб'єкт повно і безперешкодно досягає здійснення своїх прав, то це _____ суб'єктивних прав;

в) якщо мова йде про можливість будь-якого громадянина планувати свою поведінку та прогнозувати поведінку інших суб'єктів; визначати систему своїх конкретних повноважень у сфері суспільних відносин; забезпечувати свою участь у найважливіших сферах соціальних відносин, то це _____ суб'єктивних прав.

Лекція 11. СИСТЕМА ПРАВА І СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

План

1. Поняття системи права та її структурні елементи.
2. Критерії побудови системи права та система права України.
3. Система законодавства та ознаки її відмінності від системи права.
4. Систематизація законодавства та її види.

Ключові поняття та терміни

Система, система права, правова система, інститут права, підгалузь права, галузь права, міжгалузевий комплекс права, предмет правового регулювання, метод правового регулювання, конституційне (державне) право, адміністративне право, фінансове право, цивільне право, сімейне право, трудове право, земельне право, цивільне процесуальне право, кримінальне право, кримінально-процесуальне право, міжнародне право, система законодавства, систематизація законодавства, інкорпорація, кодифікація, звід законів.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Поняття системи права та її структурні елементи

1.1. Передусім слід звернути увагу на те, що в юридичній літературі поряд із поняттям «система права» останнім часом почали виокремлювати і таке поняття, як «правова система».

Поняття «правова система» з'явилося в юридичній літературі за аналогією до таких понять, як «політична система» і «економічна система», які були розроблені економічною теорією. Юридична наука визначає це поняття як сукупність усіх правових явищ, що включає в себе: систему права і законодавства, норми права і правовідносини, правосвідомість і правову культуру, стан законності і правопорядок тощо. Із цього випливає, що, по-перше, термін «правова система» є загальною назвою всіх правових явищ в їх взаємодії, і, по-друге, поняття «система права» є складовою частиною поняття «правова система».

Із попереднього матеріалу вже відомо, що право в загальному вигляді визначається як система правових норм. Це означає,

що воно за своєю формою повинно бути належним чином організованим, внутрішньо улаштованим й узгодженим. Інакше кажучи, право повинно становити специфічно-юридичну регулятивну систему, тобто мати властивість системності.

Якщо виходити з того, що термін «система» в перекладі з грецької означає «ціле», то, відповідаючи на питання, що ж таке система права, насамперед слід відповісти на два таких запитання:

- 1) з яких частин (елементів) складається право?
- 2) як ці частини (елементи) взаємопов'язані між собою?

Таким чином, відповіддю на ці запитання є не що інше, як уявлення про внутрішню структуру права. Оскільки змістом права в його нормативному праворозумінні є його норми, то і систему права складають певним чином структуровані і взаємопов'язані між собою норми права. Саме зв'язок, що об'єктивно складається між окремими нормами (або певними групами норм), і надає їм відповідної структурної єдності. Необхідно зазначити також і той факт, що норми об'єднуються в більш загальні нормативно-юридичні утворення (комплекси) як-от: *інститути права, підгалузі і галузі права, міжгалузеві комплекси права*, які в своїй єдності і утворюють систему права.

Отже, *система права* – це історично створена, об'єктивно зумовлена внутрішня організація і структура права певної держави, яка поділяється на інститути, підгалузі і галузі права та міжгалузеві комплекси права.

1.2. Структурними елементами системи права є:

- 1) норма права (нормативно-правовий припис);
- 2) інститут права;
- 3) підгалузь права;
- 4) галузь права;
- 5) міжгалузевий комплекс права.

Коротко розглянемо зміст кожного з перелічених елементів системи права.

Норма права – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки суб'єктів права, що його встановлює або санкціонує держава для регулювання суспільних відносин і забезпечує державний примус у разі їх невиконання.

Інститут права – це відносно самостійна сукупність правових норм, що регулюють конкретний вид чи сторону однорідних суспільних відносин, які входять у підгалузь чи галузь права або міжгалузевий комплекс права, наприклад, інститут громадянства або виборчого права в конституційному праві; інститут

права власності у цивільній галузі права тощо. Це так звані прості інститути права. Типовим прикладом складного інституту є інститут власності, який є предметом регулювання конституційного, адміністративного, цивільного, сімейного та деяких інших галузей права.

Підгалузь права – це складова частина галузі права, що об'єднує норми та інститути, які регулюють окремі спеціальні види суспільних відносин. Наприклад, авторське право у цивільній галузі права, банківське право у фінансовій галузі права, право соціального забезпечення в межах трудового права, виправно-трудова частина у кримінальній галузі права (слід зазначити, що окремі спеціалісти вважають, що це не підгалузі, а самостійні галузі права).

Необхідно наголосити, що підгалузь права, на відміну від інституту права, не є обов'язковим компонентом кожної галузі права (наприклад, процесуальні галузі права, земельне, сімейне право на підгалузі не поділяють).

Галузь права – це основна складова частина системи права, що становить самостійну сукупність правових норм, об'єднаних загальністю предмета і методу правового регулювання.

Потрібно зазначити, що галузь права має специфічну побудову (структуру), включає в себе загальну та особливу частини. Загальна частина складається з інститутів, які містять у собі положення, що є загальними, визначальними для інститутів особливої частини. В інститутах же особливої частини конкретизуються положення загальної частини.

Галузі права відрізняються одна від одної як *предметом*, так і *методом* правового регулювання суспільних відносин.

Міжгалузевий комплекс права – це сукупність певних галузей, підгалузей та інститутів права. До міжгалузевих комплексів зараховують, зокрема, морське і природоохоронне право. Саме ці комплекси права об'єднують групи норм адміністративного, цивільного, кримінального, процесуального права тощо.

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, по-перше, що жодна юридична норма не може існувати самостійно, бо обов'язково входить до складу певного інституту або певної галузі права. По-друге, на формування і розвиток системи права впливають система джерел, форм права, правові ідеї, принципи, політичні цілі та завдання. Тому в різних державах за одного і того самого їх типу можуть існувати різні системи права.

2. Критерії побудови системи права та система права України

2.1. Як бачимо, внутрішня будова права має складний характер, а тому має визначатися за допомогою різних критеріїв. Разом з тим центральне місце у внутрішній побудові права займає проблема виділення галузей права. Саме для відмежування однієї галузі права від іншої і потрібно визначити його *критерії*. Такими критеріями є *предмет* і *метод правового регулювання*.

Предмет правового регулювання – це сукупність однорідних відносин певної сфери суспільного життя, що врегульовані правовими нормами (наприклад, існують управлінські, цивільні, господарські, трудові відносини та нормативно-правові акти, що їх регулюють). На цій підставі всю систему права і поділяють на галузі права, якими є адміністративне, цивільне, трудове та інші галузі права.

Не менш важливим критерієм виділення галузей права є *метод правового регулювання*.

Метод правового регулювання – це сукупність прийомів і способів впливу права і державної влади, а також громадянського суспільства на регулювання суспільних відносин та їх суб'єктів, які закріплені в нормативно-правових актах.

У юридичній літературі вирізняють *авторитарний (імперативний)* і *автономний (диспозитивний) методи*.

Характерною особливістю *авторитарного (імперативного) методу* є правова нерівність суб'єктів правових відносин. Як правило, однією стороною таких відносин є держава. Цей метод є найхарактернішим для галузей адміністративного, фінансового, кримінального права, де потрібно застосування юридичних санкцій до правопорушників.

Для *автономного (диспозитивного) методу*, навпаки, характерною є рівність сторін. Цей метод застосовується в цивільному, трудовому праві.

Поряд із цим існують окремі галузі права, де водночас застосовують різні методи правового регулювання.

2.2. *Систему права України* становлять такі галузі права:

- конституційне;
- адміністративне;
- фінансове;
- цивільне;
- сімейне;
- трудове;
- земельне;

- цивільне процесуальне;
- кримінальне;
- кримінально-процесуальне;
- міжнародне.

Коротко розглянемо кожну із перелічених галузей права, які в юридичній літературі зараховують до основних найважливіших у системі права України.

Конституційне (державне) право – це система правових норм, що виражають і закріплюють основи суспільного і державного ладу, форми правління, національно-державний устрій, форми політичного режиму, політичну систему громадянського суспільства, взаємодії держави і громадян та їх основні права, свободи і обов'язки. Конституційне право є однією з основних галузей права.

Адміністративне право – це система правових норм, що регулюють відносини у сфері управлінської діяльності органів виконавчої влади та розпорядчої діяльності державного апарату. Характерною особливістю адміністративно-правових відносин є те, що в їх складі один із суб'єктів завжди наділений державно-владними повноваженнями.

Фінансове право – це система правових норм, що регулюють відносини у сфері фінансової діяльності та накопичення і використання фінансових ресурсів.

Цивільне право – це система правових норм, що регулюють майнові та тісно пов'язані з ними особисті немайнові відносини громадян, державних та інших організацій на засадах їх рівності як суб'єктів правовідносин. Цю галузь права поділяють на такі основні підгалузі: авторське, винахідницьке, спадкоємницьке право.

Сімейне право – це система правових норм, що регулюють особисті і майнові шлюбні відносини, стосунки між подружжям, між дітьми і батьками та опіку і піклування.

Трудове право – це система правових норм, що регулюють відносини у сфері укладання і розірвання трудового договору, умови праці, її оплати і охорони, розгляд трудових спорів. Необхідно зазначити, що відносини між суб'єктами, що побудовані на принципі рівноправності, регулюють безпосередньо норми Кодексу законів про працю, а відносини між суб'єктами, що перебувають у стані підлеглості, – норми адміністративного права.

Земельне право – це система правових норм, які регулюють відносини у сфері використання та охорони земельних ресурсів.

Цивільне процесуальне право – це система правових норм, що регулюють відносини щодо розгляду цивільних, фінансових, сімейних, трудових та інших справ і здійснення органами юстиції різноманітних дій юридичного значення.

Кримінальне право – це система правових норм, що регулюють відносини у сфері боротьби із суспільно небезпечними діями – злочинами, та встановленням міри покарання за їх скоєння.

Кримінально-процесуальне право – це система правових норм, що регулюють відносини у сфері діяльності правоохоронних органів та судів з розслідування кримінальних справ, судового їх розгляду та виконання вироку.

Міжнародне право – це система правових норм, що регулюють відносини між державами (міжнародне публічне право) або між громадянами різних країн та їх об'єднаннями (міжнародне приватне право).

Слід зазначити, що міжнародне право не належить до галузей внутрішнього права, а тому, у випадках виникнення протиріч між нормами внутрішнього і міжнародного права, застосовують положення норм міжнародного права.

3. Система законодавства та ознаки її відмінності від системи права

3.1. Система права тісно взаємопов'язана з *системою законодавства*. Якщо систему права розглядають як внутрішню будову права, то систему законодавства визначають як систему нормативно-правових і підзаконних нормативних актів. Інакше кажучи, система законодавства – це зовнішня форма існування правових норм. А відтак система права і система законодавства співвідносяться як філософські поняття змісту і форми.

Якщо, як уже зазначалося, система права складається в суспільстві на історичній основі, то система законодавства створюється шляхом упорядкування нормативних актів, укладання кодексів і збірників законів.

З урахуванням вищенаведеного, в науковій літературі і будеться визначення системи законодавства. *Система законодавства* – це сукупність законів і підзаконних нормативних актів, які виражають зміст правових норм, принципів, декларацій і спрямовані на регулювання неоднорідної сукупності суспільних відносин.

3.2. Систему права і систему законодавства відрізняють за такими *ознаками*:

1) первинним елементом системи права є норма права, а системи законодавства – нормативний акт;

2) система законодавства є ширшим поняттям, ніж система права, оскільки вона включає до свого змісту як норми права, так і правові поняття, завдання, цілі і мотиви прийняття нормативних актів, програмні положення, декларації, що не входять до системи права;

3) система законодавства не збігається з галузями й інститутами системи права, оскільки включає в себе норми різних галузей права і задовольняє потреби як державного управління, так і громадянського суспільства.

Це можна пояснити, приміром, тим, що окремі закони можуть включати норми цивільного, фінансового, кримінального й інших галузей права, оскільки для прийняття того чи іншого закону Верховній Раді України необхідно виходити не тільки із галузей та інститутів права, а й враховувати різноманітність суспільних відносин, пов'язаних із нормами цього закону.

4. Систематизація законодавства та її види

4.1. Історичний досвід доводить, що ще за стародавніх часів під час застосування права намагалися упорядкувати, погодити різні нормативно-правові акти й усунути наявні в них протиріччя. Про це свідчить, наприклад, упорядкування ще звичаєвого права, яке здійснювалось у вигляді Законів XII таблиць у Римі, «Руська правда» – у Київській Русі та інші.

У сучасному житті необхідність у певній систематизації та консолідації нормативно-правових актів зумовлена як розбіжністю в часі і суб'єктах нормотворчості, так і великою їх кількістю. Особливо це стосується, наприклад, фінансового, цивільного, трудового права.

Таким чином, для зручності користування значною кількістю нормативно-правових актів і необхідна їх *систематизація*.

Систематизація законодавства – це діяльність щодо впорядкування й удосконалення нормативно-правових актів, зведення їх у визначену внутрішньо злагоджену систему.

4.2. У науковій юридичній літературі одні вчені пропонують *два види*, а інші – *три види* систематизації законодавства. За основу братимемо трьохвидову систематизацію законодавства. Зокрема, це:

1. Інкорпорація.
2. Кодифікація.

3. Створення зводу законів.

Інкорпорація нормативно-правових актів – це такий спосіб систематизації, за яким закони повністю або частково об'єднують у різного роду збірки чи зібрання у хронологічному, алфавітному, предметному, системно-предметному або будь-якому іншому порядку без внесення змін у зміст як норм права, так і нормативно-правових актів. Іншими словами, під час інкорпорації законодавчі акти підлягають лише зовнішній обробці.

За юридичним значенням інкорпорація поділяється на:

- *офіційну*, яку здійснюють або суб'єкти, що ухвалили той чи інший акт, або спеціально на те уповноважені суб'єктами;
- *неофіційну*, яку здійснюють інші суб'єкти, наприклад, видавництва, навчальні заклади, громадяни.

Кодифікація нормативно-правових актів – це такий спосіб систематизації, за яким здійснюють переробку змісту нормативно-правових актів. У результаті кодифікації з'являється новий нормативно-правовий акт у вигляді кодексу, інструкції, положення тощо, який змінює раніше чинний нормативний акт.

Кодифікацію, яка може бути тільки офіційною, поділяють на:

- *загальну*, внаслідок чого утворюють кодифікований нормативний акт із основних галузей права (наприклад, звід законів);
- *галузеву*, що охоплює нормативно-правові акти певної галузі законодавства (наприклад, основи законодавства, кодекси);
- *міжгалузеву та підгалузеву*, що відповідно поширюються на кілька галузей (наприклад, повітряний кодекс) або інститутів.

Створення зводу законів – це певне поєднання всіх форм систематизації, включаючи і прийняття нових нормативних актів.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття система права.
2. У чому полягає різниця між поняттями «система права» і «правова система»?
3. Назвіть структурні елементи системи права.
4. Який елемент системи права вважається центральним у внутрішній побудові права?
5. За якими критеріями система права поділяється на галузі права?
6. Дайте визначення предмета правового регулювання.
7. Дайте визначення методу правового регулювання.
8. З яких основних галузей права складається система права України?

9. Дайте визначення поняттю «система законодавства».
10. За якими ознаками відрізняють поняття «система права» і «система законодавства»?
11. Дайте визначення поняттю «систематизація законодавства».
12. Назвіть види систематизації законодавства.
13. Що означає інкорпорація нормативно-правових актів?
14. Що означає кодифікація нормативно-правових актів?
15. У чому суть зводу законів?

Завдання для самоконтролю

1. У юридичній літературі є два поняття «система права» і «правова система»:

а) якщо мова іде про внутрішню структуру (побудову) права, то мають на увазі поняття « _____ »;

б) якщо мова іде про сукупність всіх правових явищ, то мають на увазі поняття « _____ ».

2. Провідною складовою частиною (елементом) системи права є галузі права, які відрізняються між собою предметом і методом правового регулювання:

а) якщо нормами права регулюють сукупність відносин певної сфери суспільного життя, то це _____ правового регулювання;

б) якщо для врегулювання певної сфери суспільних відносин застосовують певні прийоми і способи впливу права, то це _____ правового регулювання.

3. У юридичній літературі виділяють авторитарний (імперативний) та автономний (диспозитивний) методи правового регулювання:

а) якщо взаємозв'язок між суб'єктами правових відносин побудований на їх правовій нерівності, в цьому разі має місце застосування _____ (_____) методу;

б) якщо взаємозв'язок між суб'єктами правових відносин побудований на їх правовій рівності, в цьому разі має місце застосування _____ (_____) методу.

4. Систематизацію законодавства здійснюють за певними видами:

а) якщо застосовують спосіб, за яким зміст нормативно-правових актів не змінюють, тобто вони підлягають лише зовнішній обробці, то це є _____;

б) якщо застосовують спосіб, за яким здійснюють переробку змісту нормативно-правових актів, у результаті чого

створюють новий нормативно-правовий акт, то це є _____
_____;

в) якщо здійснюють певне поєднання всіх видів систематизації, включаючи і кодифікаційні елементи, то це є _____
_____.

Контрольні тестові питання

1. *Поняття «система права» і «правова система» співвідносяться між собою так:*

- а) система права є складовою частиною правової системи;
- б) ці поняття є рівнозначними між собою;
- в) це різні за змістом поняття.

2. *Первинним елементом внутрішньої структури (організації) права є:*

- а) певним чином структуровані і взаємопов'язані між собою норми права;
- б) галузі права;
- в) міжгалузеві комплекси права.

3. *Критерієм поділу права на галузі є:*

- а) предмет і метод правового регулювання суспільних відносин;
- б) предмет правового регулювання суспільних відносин;
- в) метод правового регулювання суспільних відносин.

4. *Первинним елементом системи законодавства є:*

- а) нормативно-правовий акт;
- б) закони;
- в) кодекси, звід законів.

5. *Міжнародне право:*

- а) не належить до галузей системи права України;
- б) є складовою частиною галузей системи права України;
- в) його належність залежить від того, публічне це право чи приватне міжнародне.

Лекція 12. НОРМИ ПРАВА У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

План

1. Поняття, ознаки та види соціальних норм.
2. Поняття і характерні риси (ознаки) норм права.
3. Структура норм права.
4. Види правових норм.

Ключові поняття та терміни

Соціальні норми, технічні норми, норми права, внутрішня побудова норми права, диспозиція, гіпотеза, санкція.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Поняття, ознаки та види соціальних норм

1.1. У попередніх лекціях ми неодноразово звертали увагу на те, що життєдіяльність будь-якого суспільства забезпечують правила поведінки загального характеру.

Усі правила поведінки людей у суспільстві поділяють на *дві групи*:

- 1) соціальні норми;
- 2) технічні норми (технічні, медичні, біологічні та інші).

Соціальні норми регулюють відносини між людьми, їх об'єднаннями або окремими суспільними групами.

Технічні норми регулюють порядок поведінки людей з об'єктами та явищами природи, представниками рослинного і тваринного світу, з іншими штучно створеними об'єктами.

Як бачимо, і соціальні, і технічні норми регулюють людську діяльність, і це є їх загальною характерною рисою. Відмінність же цих норм полягає в тому, що соціальні норми регулюють, як це зазначалося вище, саме відносини між людьми та їх об'єднаннями, а технічні – лише ставлення людини до предметів (об'єктів) та явищ матеріального світу.

Слід зазначити, що у процесі діяльності людей ті чи інші технічні норми набувають певного суспільного значення, і коли їм надається відповідне юридичне оформлення, вони таким чином перетворюються на техніко-правові, тобто соціальні, норми. Прикладом такого перетворення можуть слугувати правила

безпечної поведінки людей у місцевостях, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Отже, *соціальні норми* – це загальні правила поведінки людей і їх об'єднань, які спрямовані на врегулювання життєдіяльності суспільства і забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

1.2. Різноманітність, складність та інші особливості суспільних відносин породжують необхідність функціонування розмаїття норм, що їх регулюють. Звичайно, всі ці соціальні норми мають певні ознаки, що зумовлюють особливості їх формування, методи впливу на людей, засобів застосування за умови їх порушення. Разом із тим кожній з цих соціальних норм притаманні *загальні для всіх ознаки*. Вони:

- виступають як об'єктивно необхідні правила поведінки людей у суспільстві;
- мають загальний характер, а тому відображають закономірності суспільного розвитку;
- виникають на підставі свідомо-вольової діяльності людей;
- визначають міру можливої та обов'язкової поведінки, а тому їх головне призначення полягає в регулюванні взаємовідносин між людьми;
- існують у різних сферах суспільного життя, що й зумовлює їх багатовидову класифікацію.

1.3. У юридичній літературі соціальні норми класифікують за різними критеріями, але одним із основних критеріїв вважають спосіб їх утворення та забезпечення. За цим критерієм вирізняють такі *види* соціальних норм:

- правові норми;
- норми моралі;
- корпоративні норми (громадських організацій, політичних партій та інших об'єднань громадян);
- звичаї;
- традиції;
- релігійні норми;
- інші норми (обрядові, організаційні, культурні, естетичні, соціально-культурні).

Правові норми – загальнообов'язкові норми, формально визначені в нормативно-правових актах правила поведінки, що встановлює, санкціонує і охороняє держава.

Моральні норми – норми, що оцінюють і регулюють поведінку людей на основі категорій добра і зла, справедливого і несправедливого, гуманного і негуманного. Ці норми забезпечуються

внутрішніми переконаннями людини, її почуттями сумлінності, совісті, а також силою громадської думки.

Варто зазначити, що одне й те саме явище за різних обставин може мати різну моральну оцінку. Наприклад, скоєння вбивства – злочин і навпаки, якнайбільше вбивств під час військових дій – героїство; викрадення секретної інформації – і зло, і добро.

Корпоративні норми – норми, що встановлюють і охороняють громадські об'єднання (політичні партії, громадські організації тощо) і є обов'язковими лише для членів цих об'єднань.

Корпоративні норми поділяють на внутрішньоорганізаційні та зовнішні. *Внутрішні* регламентують структуру об'єднань, визначають компетенцію, форми та методи роботи їх органів, права й обов'язки їх членів. *Зовнішні* норми регулюють відносини громадських об'єднань з іншими суб'єктами.

Дана група соціальних норм закріплена в таких актах, як статuti, положення, постанови, що їх видають відповідні об'єднання.

Звичай – правила поведінки загального характеру, що історично склалися і увійшли у звичку людей внаслідок багаторазових повторень (наприклад, зустріч Нового року з ялинкою тощо).

Традиції – це норми, аналогічні до звичаєвих правил поведінки загального характеру, але їх впроваджують, як правило, в суспільну практику з ініціативи: а) держави (наприклад, запровадження замість церковного хрещення новонароджених, так званих звіздin); б) громадських об'єднань (наприклад, перший і останній дзвінок у школах, посвячення у студенти); в) громадян (наприклад, покладання квітів до визначних місць під час укладання шлюбу молодими).

Релігійні норми – правила поведінки людей, які ґрунтуються на вірі в існування Всевишнього, Творця та зафіксовані у визначених джерелах, що становлять основу того чи іншого віровчення: у християн – Біблія, у мусульман – Коран тощо.

2. Поняття і характерні риси (ознаки) норм права

2.1. Особливе місце у загальному переліку видів соціальних норм посідають норми права. У попередніх темах ми неодноразово торкалися певних аспектів поняття, ознак і визначення норм права.

Оскільки в діяльності державних і недержавних органів застосовують окремі норми права або їх певні групи, виникає

потреба у розгляді однієї норми права як найменшої частки структури права. Узагальнюючи визначення норми права, які вміщені в юридичній літературі, а також наведене у першому питанні цієї лекції, за основу візьмемо таке: *норма права* – це загальнообов’язкове, офіційно встановлене або санкціоноване державою, формально визначене правило поведінки, яке охороняють від порушень юридичні санкції і яке спрямоване на врегулювання найважливіших суспільних відносин.

2.2. Поряд із загальними ознаками, які притаманні також і нормам права як частині соціальних норм, норма права наділена своїми, тільки їй властивими специфічними *ознаками*. До них належать:

а) *правило поведінки*, яке, на відміну від інших соціальних норм, регулює найбільш важливі суспільні відносини;

б) *правило поведінки загального характеру*, що міститься у тій чи іншій правовій нормі, а тому адресоване не конкретному суб’єкту, а поширюється на всіх, хто є учасником відносин, які регулюються даною правовою нормою;

в) *правило поведінки, що встановлює або санкціонує держава*. Формулювання державою нового правила поведінки, якого не існувало в суспільстві, означає його встановлення, а фіксація в нормативно-правовому акті будь-якого правила поведінки, яке вже існувало у межах інших соціальних норм, – його санкціонування;

г) *формально визначене правило поведінки*, що означає правило, закріплене у тексті правової норми та офіційному письмовому нормативно-правовому акті, і в ньому однозначно закріплені права і обов’язки учасників суспільних відносин та санкції у разі порушення настанов норми;

г) *правило поведінки, нормативність і загальнообов’язковість якому надають у чітко встановленому порядку*. Це означає, що норма права набуває такої якості, коли її видають уповноважені органи у межах їх компетенції та в рамках встановленої процедури (дотримання порядку розробки, обговорення, прийняття, набуття чинності, зміни або відміни);

д) *правило поведінки*, яке може змінювати або скасовувати той державний орган, який надав йому форму правової норми, або вищестоящий орган;

е) *правило поведінки, реалізацію якого забезпечує держава*. Це означає, що встановивши або санкціонувавши таке правило, держава, по-перше, створює реальні умови для його добровільного дотримання; по-друге, встановлює різнома-

нітні засоби заохочення, переконання та примусу до бажаної поведінки відповідних суб'єктів; по-третє, застосовує юридичні санкції у разі його порушення.

3. Структура норм права

У теорії юридичної науки структуру норми права розглядають як її внутрішню побудову. Оскільки філософське поняття «структура» означає відносно самостійну і стійку єдність елементів, то і внутрішню побудову правової норми розглядають як складний структурний комплекс, до якого входить декілька елементів.

Питання щодо кількості таких елементів в юридичній літературі є дискусійним. Разом з тим найпоширенішою є ідея про трьохелементну побудову правової норми.

Названу ідею обґрунтовують тим, що в нормах права повинні:

- а) встановлюватися такі правила поведінки, в яких закріплюються права і обов'язки суб'єктів;
- б) визначатися умови реалізації суб'єктами цих прав і обов'язків;
- в) закріплюватися засоби забезпечення зазначених у нормі приписів.

З огляду на це, вважається, що кожна правова норма складається з трьох *елементів*: диспозиції, гіпотези, санкції.

Диспозиція – це така частина правової норми, в якій викладено саме правило поведінки для її адресата, тобто те, що йому дозволено або не дозволено робити.

Гіпотеза – це та частина правової норми, в якій визначені умови (обставини), що з їх настанням адресат (суб'єкт) повинен здійснювати визначені для нього в диспозиції права і обов'язки.

Санкція – це частина правової норми, в якій закріплені заходи державного примусу на випадок невиконання адресатом (суб'єктом) обов'язків або порушення приписів диспозиції.

Необхідно зауважити, що власне специфічністю різноманіття історичного розвитку суспільних відносин викликана необхідність у конструюванні, викладенні, закріпленні та реалізації правових норм у законах та нормативно-правових актах. Тому диспозиція, гіпотеза та санкція і викладаються у різних їх *видах*. Наприклад, *диспозиція*, яка є центральною, основною частиною правової норми, що вказує на дозволену (необхідну) чи неприпустиму (заборонену) поведінку суб'єкта, може бути викладена як:

- *визначена*, в якій однозначно закріплене правило поведінки;

– *не повністю визначена*, в якій вказано лише на загальні ознаки поведінки;

– *відносно визначена*, в якій хоча і зазначені права і обов'язки, але залежно від конкретних обставин надані можливості для їх уточнення.

Гіпотеза, призначенням якої є визначення сфер і меж регулятивної дії диспозиції правової норми, може бути:

– *визначеною*, коли вичерпно визначені умови, за наявності яких вступає в дію правило поведінки, викладене в диспозиції правової норми;

– *не повністю визначеною*, коли умови сформульовані у загальній формі;

– *відносно визначеною*, коли умови застосування норми обмежені колом формальних вимог.

Санкція містить вказівки щодо юридичних наслідків за порушення зафіксованих у диспозиції правил або визначених у гіпотезі умов, тому їх поділяють на каральні (штрафні), відновлювальні та заохочувальні (позитивні). Санкція може бути:

– *визначеною*, що вказує на конкретний засіб впливу на правопорушника;

– *відносно визначеною*, що передбачає кілька можливих засобів впливу на суб'єктів норми права. Щодо доцільності застосування конкретного з них, то її вже визначають із урахуванням особливостей конкретної справи.

Диспозицію і гіпотезу вважають простими, коли в них викладено по одному правилу поведінки, а санкцію – коли передбачають один юридичний наслідок. За наявності більшої кількості в частинах правової норми правил поведінки або правових наслідків, їх зараховують до складних.

І, насамкінець, необхідно брати до уваги, що структура норми права не завжди збігається зі статтею закону, оскільки більшість статей нормативно-правових актів мають лише двочленну структуру правової норми: або диспозицію і гіпотезу, або диспозицію і санкцію.

4. Види правових норм

Загальновідомо, що у будь-якій державі функціонує велика кількість правових норм. Для ефективної правотворчої і правозастосовчої діяльності у державі та успішного вивчення норми права поділяються на певні групи. Класифікація норм

права дає змогу визначити їх місце у системі права і взаємозв'язок між собою, а також розкрити їх функції та роль у механізмі правового регулювання.

Класифікацію правових норм здійснюють на таких підставах:

1. *За функціональною роллю* норми права поділяють на:

а) відправні, первинні і похідні, серед яких виділяють: норми-початки, норми-принципи, норми-аксіоми, норми-презумпції, норми-дефініції;

б) норми – правила поведінки, між якими виділяють регулятивні і охоронні;

в) загальні і спеціальні (виходячи з наявності у кодексах загальної і особливої частин).

2. *За предметом правового регулювання* правові норми поділяють:

а) на матеріальні і процесуальні;

б) враховуючи найменування галузей права;

3. *За методом правового регулювання* правові норми поділяють на:

а) імперативні;

б) диспозитивні;

в) заохочувальні;

г) рекомендаційні.

4. *За формою вираження припису* норми поділяють на:

а) уповноважені (правоустановчі);

б) зобов'язувальні;

в) заборонні.

5. *За суб'єктами правотворчості* норми є:

а) представницького органу;

б) глави держави;

в) органів державного управління;

г) громадських об'єднань;

г) трудових колективів;

д) загальнонародних чи місцевих референдумів.

6. *За сферою дії у просторі та часі* норми поділяють на:

а) загальнодержавні і локальні;

б) постійні і тимчасові.

7. *За дією на коло суб'єктів* норми поділяють на:

а) загальні (поширюють дію на всіх громадян);

б) спеціальні;

в) виняткові.

Питання для самоконтролю

1. На які групи поділяють правила поведінки людей у суспільстві?
2. Що є предметом регулювання соціальних і технічних норм?
3. Дайте визначення соціальних норм.
4. Назвіть ознаки соціальних норм.
5. Назвіть види соціальних норм.
6. Дайте визначення норми права.
7. Назвіть ознаки норм права.
8. Якими критеріями (умовами) обґрунтовують позицію трьохелементної побудови правової норми?
9. Дайте визначення диспозиції та назвіть її види.
10. Дайте визначення гіпотези та назвіть її види.
11. Дайте визначення санкції та назвіть її види.
12. Назвіть види норм права та критерії їх класифікації.

Завдання для самоконтролю

1. *Правила поведінки, які регулюють життєдіяльність людей, поділяють на дві групи:*

а) якщо правила поведінки регулюють відносини між людьми, їх об'єднаннями або окремими соціальними спільнотами, то цю групу складають _____ норми;

б) якщо правила поведінки регулюють порядок поводження людей із об'єктами і явищами природи, представниками рослинного і тваринного світу, з іншими штучно створеними об'єктами, то цю групу складають _____ норми.

2. *Правова норма (її внутрішня будова) має трьохелементну структуру:*

а) якщо в частині норми викладене правило поведінки для адресата, тобто те, що йому дозволено або недозволено, то її називають _____ ;

б) якщо в частині норми визначені умови, з настанням яких адресат повинен здійснювати права і обов'язки, то її називають _____ ;

в) якщо в частині норми закріплені заходи державного примусу на випадок невиконання адресатом своїх обов'язків, то її називають _____ .

Контрольні тестові питання

1. Основними критеріями класифікації соціальних норм є:
 - а) спосіб їх утворення і забезпечення;
 - б) їхня приналежність до окремих суспільних груп;
 - в) історико-традиційна стихійність їх поділу на види.
2. Диспозиція, гіпотеза і санкція викладені у законах та інших нормативно-правових актах:
 - а) у різних видах;
 - б) однозначно;
 - в) залежно від складності.

Лекція 13. ПРАВОУТВОРЕННЯ ТА ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА

План

1. Поняття правоутворення, його види. Правотворчість, її етапи і стадії.
2. Форми (джерела) права та їх види.
3. Нормативно-правові акти, їх ознаки та види.
4. Дія нормативно-правових актів. Зворотна сила закону.

Ключові поняття та терміни

Правоутворення, основна стадія правоутворення, правотворчість, суб'єкти законодавчої ініціативи, форми (джерела) права, правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, акт застосування норм права, закони, підзаконні нормативні акти, чинність нормативно-правових актів, параметри визначення меж чинності нормативно-правових актів, дія у часі, дія у просторі, дія за колом осіб, зворотна сила закону.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Поняття правоутворення, його види. Правотворчість, її етапи і стадії

1.1. У юридичній літературі *правоутворення* визначають як найбільш широку категорію, що охоплює виникнення і функціонування права, його упорядкування і розвиток.

У спрощеному вигляді під терміном правоутворення розуміють процеси виникнення права та його існування у фіксованих і нефіксованих формах, однією зі стадій якого є процес правотворчості компетентних органів держави.

1.2. Правоутворення поділяють на два *види*:

а) *формування права* як процесу утворення правил, що стихійно склалися у суспільстві та слугують зразком, котрий необхідно підкріпити або заборонити правом;

б) *формулювання права* як діяльності компетентних державних органів, їх посадових осіб або всього народу, направлених на зміну, встановлення або скасування юридичних норм, що відбувається у формі правотворчості.

1.3. Таким чином, основною стадією правоутворення вважають стадію *правотворчості компетентних державних органів*.

Правотворчість – це сукупність прийомів та способів виявлення суспільних відносин, що потребують свого врегулювання, та їх практичне впорядкування (корегування, узгодження) за допомогою юридичних засобів. Її поділяють на: *безпосередню, делеговану, санкціоновану*.

Правотворчість здійснюється на визначених принципах, до яких належать: *демократизм, гуманізм, сполучення національного й інтернаціонального, законність, плановість, науковість*.

1.4. Правотворчість поділяють на *два етапи*:

а) підготовка проекту нормативно-правового акта;

б) прийняття нормативно-правового акта.

1.5. У свою чергу, і підготовка проекту нормативно-правового акта, і його прийняття проходить декілька *стадій*.

Підготовка проекту здійснюється на таких стадіях:

- прийняття рішення про необхідність розробки проекту;
- текстове викладення змісту;
- обговорення проекту;
- узгодження проекту з компетентними органами;
- доопрацювання проекту.

Прийняття нормативно-правового акта здійснюється на таких стадіях:

- офіційне внесення проекту на розгляд правотворчого органу;
- обговорення проекту, внесення змін та доповнень;
- введення в дію та надання документу юридичної сили;
- опублікування нормативно-правового акта (доведення до виконавців).

Необхідно зазначити, що відповідно до ст. 93 Конституції України на офіційне внесення проектів законів до Верховної Ради України (яка є єдиним законодавчим органом в Україні) мають право лише *суб'єкти законодавчої ініціативи*, до яких належать: Президент України, народні депутати України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України.

2. Форми (джерела) права та їх види

2.1. Термін форми (джерела) права з'явився ще в Стародавньому Римі, його вживали у дореволюційній юридичній літературі та застосовують у сучасній.

Застосування поняття форм (джерел) права у правознавстві обумовлено філософськими категоріями «зміст» і «форма», які нерозривно пов'язані між собою.

Зрозуміло, що у правознавстві ці категорії мають свою специфіку, яка зводиться до того, що зміст і форма права повинні бути офіційно визнані (прийняті або санкціоновані) державою. Саме таке визнання і надає юридичну силу формам права. Це можна підтвердити на прикладі проектів законів і самих законів, які за своїм змістом і формою хоча і можуть бути однаковими, проте тільки закони можуть бути нормативно-правовими актами, бо мають юридичну силу і всі риси форм права.

Вищевикладене свідчить про те, що праву необхідно завжди надавати певну змістовну форму. Іншими словами, висловити його в певному тексті, викласти юридичною мовою та надати смислове навантаження. Тільки після того, як норма буде вміщена в певній формі, вона набуде змісту норми права, а до цього вона залишається нормою поведінки (соціальною нормою).

Таким чином, зміст форм права виражається через їх зовнішню форму існування.

Отже, *форми (джерела) права* – це зовнішнє оформлення змісту загальнообов'язкових правил поведінки, що офіційно встановлені або санкціоновані державою.

2.2. У юридичній літературі визначають *чотири види* форм права:

- правовий звичай;
- правовий прецедент;
- нормативно-правовий акт;
- нормативно-правовий договір.

Правовий звичай – це звичаєве правило поведінки, що складалося протягом тривалого часу і стало звичкою людей, а також санкціоноване і гарантоване державою.

Правовий прецедент – це судове або адміністративне рішення щодо конкретної юридичної справи, якому надано нормативний характер і яке є обов'язковим під час розгляду всіх аналогічних справ.

Нормативно-правовий акт – це письмовий юридичний документ, прийнятий компетентним державним органом, має загальнообов'язковий характер та забезпечується державою.

Нормативно-правовий договір – це юридичний документ, в якому за взаємною домовленістю двох або більше сторін закріплені їх права і обов'язки, умови, зміст та юридична відповідальність їхніх учасників.

Такі договори поділяють на два види:

а) які укладають між підприємствами, організаціями і громадянами;

б) які мають приватний міжнародно-правовий характер і які укладають між підприємствами й організаціями України і зарубіжних країн.

Слід зазначити, що основною формою права в Україні (як і в більшості країн світу) є нормативно-правовий акт. Другою за поширеністю формою є правовий договір. Правовий звичай в Україні має обмежене застосування, а правовий прецедент взагалі не використовують.

3. Нормативно-правові акти, їх ознаки та види

3.1. Як уже зазначалося, нормативно-правовий акт є найпоширенішою в Україні формою (джерелом) права.

Нормативно-правові акти слід відрізнити від інших офіційних юридичних документів, які не містять правових норм та не вносять безпосередньо змін у законодавство (наприклад, акти затвердження положень, правил, статутів або акти, що складаються з декларацій, відозв, закликів).

Для практики має значення також і розрізнення нормативно-правових актів та актів застосування норм права, оскільки в останніх містяться не правила загального характеру, а індивідуальні приписи, адресовані визначеним суб'єктам і призначені для вирішення конкретних юридичних справ, засвідчення тих чи інших фактів.

3.2. Нормативно-правові акти характеризують такими *ознаками*:

1. Ухвалюється чи санкціонується уповноваженими органами держави, їхніми посадовими особами, іншими суб'єктами правотворчості.

2. Має зовнішню форму у вигляді певного письмового документа.

3. Містить нові норми права, змінює або скасовує чинні.

4. Приймається за чітко визначеною процедурою.

5. Має визначену юридичну силу, що відображає співвідношення з іншими правовими актами, місце і роль у системах законодавства і правового регулювання.

6. Надає волі правотворчого суб'єкта офіційного характеру.

3.3. Зважаючи на видове різноманіття нормативно-правових актів, більшість вчених визначає їх поділ на *дві* значні *групи*:

– закони;

– підзаконні нормативні акти.

Закон – це нормативно-правовий акт, прийнятий вищим представницьким органом державної влади (Верховною Радою

України) або волевиявленням всього народу (референдумом), який регулює найважливіші суспільні відносини, виражає інтереси більшості населення та має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів.

За юридичною силою і деякими іншими ознаками закони поділяють на такі *види*:

- *конституція*;
- *конституційні закони*, які вносять певні доповнення, уточнення, зміни до тексту Конституції;
- *органічні закони*, на необхідність прийняття яких прямо вказано в конституції (наприклад, в ч. 3 ст. 88 Конституції України згадано закон про регламент Верховної Ради України);
- *кодекси* – закони, в яких об'єднані і систематизовані норми права, що регулюють визначену сферу суспільних відносин;
- *звичайні (поточні) закони* – всі інші закони, що приймає вищий законодавчий орган відповідно до його компетенції.

Слід зазначити, що три останні види законів мають однакову юридичну силу, але меншу, ніж юридична сила конституції і конституційних законів.

Підзаконні нормативні акти – це юридичні правові акти, що їх приймають компетентні державні органи та інші уповноважені на те суб'єкти та видають на підставі закону, якому вони не можуть суперечити.

Підзаконні нормативно-правові акти класифікують на такі основні *види*:

1. За юридичною силою:

- *загальні*, що поширюються на всю територію і населення держави, наприклад, постанови Верховної Ради України, укази Президента України, акти Кабінету Міністрів України;
- *відомчі*, що поширюються на певну сферу суспільних відносин, наприклад, акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади;
- *місцеві*, чинні на території певної адміністративної одиниці, зокрема, акти місцевих органів виконавчої влади;
- *локальні*, що регламентують діяльність конкретних підприємств, установ, організацій та поширені на їхніх працівників, наприклад, накази і розпорядження адміністрації.

2. За суб'єктами видання:

- постанови Верховної Ради України;
- укази і розпорядження Президента України;
- постанови і рішення Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

- постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України та Ради Міністрів Автономної Республіки Крим;
- накази, інструкції і вказівки центральних органів виконавчої влади;
- розпорядження місцевих держадміністрацій;
- рішення, нормативні ухвали комітетів місцевих рад народних депутатів;
- накази керівників підрозділів місцевих держадміністрацій та виконавчих комітетів місцевих рад народних депутатів;
- накази і розпорядження адміністрації підприємств, установ і організацій.

Підзаконні нормативно-правові акти повинні мати всі реквізити: назву, хто видав, дату видання, причини, підпис уповноваженої особи та печатку.

Крім цього, необхідно зазначити і той факт, що відповідно до положень ч. 3 ст. 117 Конституції України нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом, зокрема, у Міністерстві юстиції України.

4. Дія нормативно-правових актів. Зворотна сила закону

4.1. Чинність нормативно-правових актів – це визначені часом, простором та колом осіб параметри меж існування та дії нормативного акта.

Більшість вчених використовує *три параметри* визначення меж чинності нормативно-правових актів:

- а) дія у часі;
- б) дія у просторі;
- в) дія за колом осіб.

Дія у часі пов'язана з моментом набрання нормативним актом юридичної сили та моментом її втрати.

Нормативно-правові акти починають діяти:

- із зазначеного у самому нормативному акті часу;
- з часу прийняття або підписання, про що вказано у самому документі;
- з моменту опублікування;
- через 10 днів з моменту офіційного опублікування, але вони повинні бути опубліковані не пізніше семи днів після їх прийняття;

– з моменту отримання нормативного акта адресатом, що є характерним для відомчих нормативних актів.

Дію нормативно-правових актів припиняють:

- з часу закінчення обумовленого терміну дії;
- внаслідок зміни обставин, для врегулювання яких його прийнято;
- внаслідок заміни існуючого акта;
- з моменту скасування нормативного акта.

Дія у просторі пов'язана з певною територією (територія держави, окремих регіон, місто, селище, село).

Територія країни включає: земну територію з надрами; внутрішній водний простір; територіальні води в межах 12 морських миль; повітряний простір у межах кордонів держави і висотою 35 км; територію посольств; військові судна; повітряні та космічні апарати.

Дія за колом осіб визначає поширення дії нормативного акта на всіх адресатів у межах територіальної сфери його впливу.

Відповідно до загального правила, дію нормативних актів поширено на всіх громадян держави, їх об'єднання і групи, а також на осіб без громадянства та іноземних громадян.

Разом з тим особи без громадянства та іноземні громадяни частково обмежуються у своїх правах (політичних, трудових), а деякі іноземні громадяни користуються правом екстериторіальності (глави держав, представники дипломатичного корпусу, деякі категорії працівників парламентів і урядів, посадкові особи, які виконують доручення ООН тощо).

4.2. За загальним правилом закон *зворотної сили не має*, тобто він поширений лише на ті відносини, які виникають після набрання ним юридичної сили.

В окремих же випадках нормативний акт має і зворотну силу. Такими випадками є:

- а) якщо нормативним актом скасовано або пом'якшено кримінальне покарання;
- б) коли про зворотну силу вказано у самому нормативному акті.

Питання для самоконтролю

1. Як ви розумієте правоутворення та на які види його поділяють?
2. Що вважають основною стадією правоутворення?
3. Дайте визначення правотворчості та назвіть її види.

4. Назвіть принципи правотворчості.
5. Назвіть етапи правотворчості та їх стадії.
6. Які суб'єкти відповідно до Конституції України наділені правом законодавчої ініціативи?
7. Дайте визначення форм (джерел) права та назвіть їх види.
8. Назвіть ознаки нормативно-правових актів.
9. У чому полягає різниця між поняттями «нормативно-правовий акт» і «акти застосування норм права»?
10. Дайте визначення закону та назвіть його види.
11. Дайте визначення поняття «підзаконні нормативно-правові акти».
12. Назвіть види підзаконних нормативно-правових актів та критерії їх класифікації.
13. Дайте визначення чинності нормативно-правових актів та назвіть їх параметри.
14. У чому, на вашу думку, є зміст параметрів меж чинності нормативно-правових актів (дія у часі, дія у просторі, дія за колом осіб)?
15. У чому полягає суть поняття «зворотна сила закону»?

Завдання для самоконтролю

1. У юридичній літературі визначають види форм (джерел) права:

а) якщо звичаєве правило поведінки санкціоноване і гарантоване державою, то це _____;

б) якщо судовому або адміністративному рішення з конкретної юридичної справи надано нормативний характер і воно є обов'язковим під час розгляду всіх аналогічних справ, то це _____;

в) якщо письмовий юридичний документ, який прийнятий компетентним державним органом, має загальнообов'язковий характер та забезпечується державою, то це _____ - _____;

г) якщо у юридичному документі, складеному за взаємною домовленістю двох і більше сторін, закріплені їх права і обов'язки, умови і зміст, юридична відповідальність їх учасників, то це _____ - _____.

2. У юридичній літературі найвизнанішою є точка зору про три параметри визначення меж чинності нормативно-правових актів:

а) якщо чинність нормативно-правових актів пов'язана з моментом набрання ними юридичної сили або її втрати, то це дія у _____;

б) якщо чинність нормативно-правових актів пов'язана з певною територією, то це дія у _____;

в) якщо чинність нормативно-правових актів пов'язана з визначенням поширення їх дії на всіх чи певне коло адресатів у межах територіальної сфери його впливу, то це дія за _____ .

Контрольні тестові питання

1. Правотворчість компетентних державних органів – це:

а) основна стадія правоутворення;

б) самостійне поняття, рівнозначне поняттю «правоутворення»;

в) лише діяльність компетентних державних органів.

2. Суть поняття «суб'єкти законодавчої ініціативи» означає:

а) право офіційного внесення проектів законів до Верховної Ради України належить конкретно визначеним у Конституції України суб'єктам;

б) право вищих і центральних органів держави вносити проекти законів до Верховної Ради України;

в) право усіх органів виконавчої влади та народу України вносити проекти законів до Верховної Ради України.

3. Правовий прецедент як форма (джерело) права в Україні:

а) не використовують;

б) має обмежене застосування;

в) використовують на рівні з іншими формами (джерелами) права.

4. Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади:

а) підлягають реєстрації у Міністерстві юстиції України;

б) не підлягають такій реєстрації;

в) підлягають лише внутрішній реєстрації.

5. За загальним правилом закон:

а) зворотної сили не має;

б) має зворотну силу;

в) залежить від обставин.

Лекція 14. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА ТА ЇЇ ФОРМИ

План

1. Поняття реалізації норм права та її форми.
2. Застосування норм права та його особливості.
3. Стадії процесу застосування норм права. Правозастосовчий акт.
4. Тлумачення норм права як особлива стадія процесу їх застосування, його способи і види.
5. Прогалини у праві та основні засоби їх усунення і подолання.

Ключові поняття та терміни

Реалізація норм права, додержання, виконання, використання, застосування, правозастосовчий акт, стадії правозастосування, тлумачення права, тлумачення норм права, прогалини у праві, засоби усунення прогалин у праві, подолання прогалин у праві, аналогія закону, аналогія права.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Поняття реалізації норм права та її форми

1.1. Загальновідомо, що метою прийняття правових норм є упровадження їх у повсякденну життєдіяльність суспільства для регулювання конкретних суспільних відносин, поведінки окремого суб'єкта правовідносин. Таке впровадження у життя норм права і називають *реалізацією*.

Отже, *реалізація норм права* – це здійснення приписів правових норм у практичну діяльність суб'єктів права.

У юридичній літературі реалізацію норм права розглядають як особливий процес із *об'єктивного* та *суб'єктивного* боку.

З *об'єктивного* боку реалізація норм права є виконанням суб'єктами права приписів правових норм безпосередньо, добровільно без втручання будь-яких додаткових механізмів, що конкретизують владні накази, розпорядження тощо. Це означає, що з *об'єктивного* боку реалізацію норм права завжди здійснюють шляхом правомірної поведінки відповідних суб'єктів.

Із *суб'єктивного* боку реалізація норм права обумовлена уже ставленням (відношенням) суб'єкта до правових вимог та стану

своєї волі у момент здійснення ним дій, передбачених правом. Тому за відсутності бажання суб'єкта узгодити свою поведінку з правовими вимогами не тільки припиняється процес реалізації права, а й порушуються приписи конкретних норм права.

Таким чином, реалізація норм права може здійснюватися як у процесі правовідносин, так і поза ними, як за участю державних органів і їх посадових осіб, так і без них.

Реалізація правових норм обумовлена також специфікою регульованих ними суспільних відносин, особливостями їх диспозицій і гіпотез, характером поведінки суб'єктів, що їх реалізують.

1.2. Із урахуванням вищезазначеного розрізняють такі *форми* реалізації норм права:

1. Додержання.
2. Виконання.
3. Використання.
4. Застосування.

Додержання норм права – форма реалізації приписів тих правових норм, в яких містяться заборони. Додержання таких приписів здійснюють суб'єкти шляхом їх пасивної поведінки з утримання від заборонених діянь, тобто добровільно (наприклад, не палити в приміщеннях, не перевищувати встановленої швидкості транспортних засобів тощо).

Виконання норм права – форма реалізації приписів тих правових норм, в яких передбачено здійснення суб'єктами визначених юридичних обов'язків. Виконання таких приписів здійснюють суб'єкти шляхом їх активної поведінки незалежно від їхнього власного бажання, тобто примусово (наприклад, додержання правил внутрішнього трудового розпорядку, реалізація договірних зобов'язань студентами).

Використання норм права – форма реалізації приписів тих правових норм, в яких передбачено надання суб'єктам визначених повноважень. Використання таких приписів здійснюють суб'єкти шляхом як активної (право на здійснення визначеної поведінки), так і пасивної поведінки (не здійснювати визначених дій).

Особливістю саме цієї форми реалізації норм права є те, що суб'єкти самі вирішують використовувати надане їм право чи утриматися від цього на добровільній основі (наприклад, право на вищу освіту, право на отримання диплома з відзнакою).

Вищезазначені три форми реалізації норм права називають в юридичній літературі безпосередніми, оскільки суб'єкти

права самі реалізують надані їм права і обов'язки для досягнення тих чи інших ідеологічних та матеріальних результатів, без задіяння будь-яких додаткових механізмів.

2. Застосування норм права та його особливості

2.1. У юридичній літературі зазначено, що *застосування норм права* – це спеціальна діяльність державних органів і уповноважених державою визначених суб'єктів права, здійснювана з метою реалізації норм права шляхом розгляду конкретних справ та ухвалення щодо них індивідуальних приписів (правозастосовчих актів).

Застосування права характеризують рядом *ознак*:

а) здійснює компетентний орган держави, їх посадові особи та інші уповноважені на те державою суб'єкти;

б) відбувається у чітко визначеній нормативно-правовими актами процедурі, тобто процесуальному порядку;

в) має державно-владний характер і здійснюється від імені держави;

г) має організуючий характер;

г) наділене елементами творчості;

д) завершується винесенням індивідуально-конкретного (правозастосовчого) акта, який за своєю сутністю відрізняється від загальних нормативно-правових актів.

Застосування, на відміну від інших форм реалізації норм права, не залежить від бажання суб'єктів права і обов'язково відбувається у *випадках*, коли:

– правовідносини між суб'єктами виникають лише за умови винесення уповноваженими на те державними органами і їх посадовими особами рішення (зарахування до навчального закладу, призначення на нову посаду);

– правовідносинам, що виникають між суб'єктами, надається важливе суспільне значення, і їх офіційність (законність) потребує засвідчення спеціальним державним рішенням (реєстрація нотаріатом відповідних фактів, приватизація громадянами нерухомості);

– для виникнення правовідносин необхідне підтвердження про наявність або відсутність визначеного юридичного факту (визнання особи недієздатною, підтвердження в судовому порядку батьківства);

– виникає спір з приводу певних фактів (визначення права на спадщину, розподіл майна);

– є необхідність застосувати засоби державного примусу (притягнення до юридичної відповідальності, реквізиція майна).

Застосування норм права вимагає:

а) законності;

б) обґрунтованості.

2.2. У теорії права четверту форму реалізації норм права – *застосування* – вважають *особливою*. Її особливість, на відміну від інших форм реалізації норм права, полягає в тому, що воно:

– є одним із видів державної діяльності, яка має владний характер та здійснюється уповноваженими компетентними державними органами чи їх посадовими особами від імені держави, а тому результати застосування норм права є обов'язковими для всіх суб'єктів права;

– допускається також і іншими суб'єктами, але за спеціальними дозволами в кожному конкретному випадку (наприклад, встановлення спеціальних повноважень для громадських організацій, адміністрацій навчального закладу недержавної форми власності), тому у юридичній літературі домінантною є думка, що громадяни не можуть бути суб'єктами застосування правових норм;

– здійснюється відповідно до чітко визначеної нормами права процедури. В одних випадках ця процедура є занадто деталізованою, результатом чого є утворення самостійних галузей права (наприклад, цивільне процесуальне право, кримінально-процесуальне право), в інших – є більш спрощеною під час розгляду різного виду справ і їх вирішення (наприклад, прийом на роботу, призначення пенсії);

– завершується виданням правозастосовчого акта щодо вирішення справи.

3. Стадії процесу застосування норм права. Правозастосовчий акт

3.1. Практичну діяльність щодо здійснення процесу застосування норм права можна розпочати на різних підставах: а) за заявами зацікавлених суб'єктів; б) за ініціативою правозастосувача; в) за вказівкою вищестоящого органу. Цей процес є системою послідовних дій, які розподілені на певні *стадії*, тобто називаються *стадіями правозастосування*.

У юридичній літературі виділяють різну кількість таких стадій, найбільш доцільною, на нашу думку, є переконання про наявність *п'яти самостійних стадій процесу застосування норм права*:

1. Вивчення, аналіз і оцінка наявних матеріалів та фактичних обставин справи, які потребують врегулювання чи вирішення.

2. Юридична кваліфікація даного випадку шляхом визначення конкретної правової норми (норм), яку належить застосувати для його вирішення.

3. Встановлення дійсного змісту та тлумачення визначеної (вибраної) норми права.

4. Прийняття рішення справи та винесення індивідуального правозастосовчого акта.

5. Здійснення конкретних дій впровадження в життя прийнятого рішення у справі.

Перша стадія – це стадія, на якій необхідно встановити, що саме відбулося (явище, дія чи подія) та чи має ця ситуація юридичне значення. Саме на цій стадії встановлюють об'єктивну істину у справі шляхом збирання, перевірки та оцінки відповідних доказів. Звичайно, що засоби і методи, за допомогою яких здійснюють встановлення і дослідження всіх обставин справи, повинні бути передбачені законом та здійснюватись відповідно до встановленої процедури.

Друга стадія – це стадія встановлення конкретної правової норми (норм), зафіксовані ознаки якої були б тотожними (подібними) конкретним ознакам поведінки суб'єктів справи, що розглядають. Під час вибору саме такої правової норми слід пересвідчитися в її чинності, а саме:

а) була вона чинною на момент виникнення випадку, що розглядають;

б) є вона чинною на момент розгляду конкретної справи;

в) має вона юридичну силу на території, де розглядають справу;

г) поширена вона на суб'єктів, пов'язаних із даною справою;

г) повністю відповідає текст вибраної норми її офіційно встановленому змісту.

Третю стадію у юридичній літературі вважають особливою, а тому її суть буде розглянуто у наступному питанні.

Четверта стадія – це стадія, на якій передбачено прийняття державним органом, посадовою особою чи іншим суб'єктом правозастосування індивідуального акта владного характеру (вирок, наказ, рішення тощо) та про взаємні права і обов'язки тих конкретних осіб, які вправі чи зобов'язані реалізувати вибрану норму права, що й буде розглянуто нижче.

П'ята стадія – це стадія, на якій здійснюють різноманітні конкретні дії, направлені на втілення в життя приписів

правової норми, що реалізується (наприклад, зарахованому до ВНЗ студенту надають можливість почати навчання, нагородженому – забезпечують отримання призначеної йому матеріальної нагороди).

3.2. Як зазначено вище, у процесі здійснення четвертої стадії застосування норм права приймають рішення, яке оформляють *винесенням індивідуального правозастосовчого акта*.

Отже, правозастосовчі акти:

– по-перше, є одним із засобів державного керівництва та засобом вирішення конкретної юридичної справи;

– по-друге, виконують функцію індивідуального регулювання поведінки суб'єктів у конкретних правових відносинах;

– по-третє, характеризуються такими *ознаками*:

а) є офіційними приписами компетентних суб'єктів і виражають волю держави;

б) мають юридичну силу і забезпечуються відповідними засобами державного примусу;

в) їх видають на основі і відповідно до застосовуваних правових норм;

г) їх видають у визначеній формі і установленій законодавством процедури;

г) є індивідуально-конкретним державно-владним наказом конкретно визначеним суб'єктам щодо вирішення конкретної справи;

д) можуть виступати також у ролі юридичних фактів, на підставі яких виникають, змінюються або припиняються правові відносини.

Таким чином, *правозастосовчий акт* – це індивідуально-конкретний державно-владний припис, винесений у письмовій формі визначеним державним органом, його посадовою особою або іншим уповноваженим на те суб'єктом з метою вирішення конкретної юридичної справи.

Письмовий правозастосовчий акт має, як правило, структурну побудову, що складається з таких *елементів*:

– *вступна частина* (назва акта, найменування правозастосовчого суб'єкта, місце і дата прийняття акта);

– *констатувальна частина* (опис, характеристика і аналіз фактів та докази, їх джерела і висновки, якими вони підтверджуються);

– *мотивувальна частина* (посилання на правову норму, яка обґрунтовує саме таку юридичну оцінку);

– *резолютивна частина* (виклад самого правила поведінки індивідуального характеру та підпис).

Поряд із цим структура деяких актів державного управління може складатися лише з однієї резолютивної частини (наприклад, резолюція керівника підприємства, установи, іншої організації про задоволення прохання працівника, зокрема, надання відпустки, матеріальної допомоги тощо).

На завершення характеристики правозастосовчих актів необхідно зазначити, що їх відрізняють від нормативно-правових актів за такими *ознаками*:

1) мають юридичну силу лише для суб'єктів конкретних правовідносин щодо конкретно-юридичної справи. Нормативно-правові акти мають загальнообов'язковий характер;

2) їх приймають всі державні органи, їхні посадові особи, приватні або громадські юридичні особи. Нормативно-правові акти приймають тільки уповноважені компетентні органи;

3) регулюють лише окремі конкретні випадки, а тому їх чинність вичерпується одноразовою реалізацією і не має юридичної сили щодо інших конкретних справ і правовідносин. Нормативно-правові акти розраховані на багаторазову їх реалізацію;

4) не мають зворотної сили. Нормативно-правові акти наділені зворотною силою;

5) можуть бути оскаржені як до вищестоящего державного органу, так і до суду. Нормативно-правові акти оскаржують тільки в судовому порядку;

6) висловлюють у письмовій, усній або конклюдентній (мовчазна згода, фізично-вольова дія) формі. Нормативно-правові акти завжди виражені у письмовій формі.

4. Тлумачення норм права як особлива стадія процесу їх застосування, його способи і види

4.1. *Третя стадія процесу застосування норм права* являє собою більш складне, порівняно з іншими стадіями, явище. Саме на цій стадії встановлюється дійсний зміст державної волі правотворчого органу, виражений ним у конкретній нормі права шляхом *тлумачення права*.

Термін «тлумачення» латинського походження і має багато значень. У правознавстві тлумачення розуміють як процес мислення з усвідомлення та роз'яснення дійсного змісту норм права та вираженої в них державної волі, а також з'ясування

значення і змісту понять, термінів і виразів, викладених у нормативно-правових актах.

Таким чином, *тлумачення норм права* – це спеціальна діяльність офіційних і неофіційних суб'єктів щодо з'ясування, усвідомлення та роз'яснення дійсного змісту і значення норм права і нормативно-правових актів та пов'язаних із ними понять і термінів.

Необхідність тлумачення норм права обумовлена рядом таких *причин*:

а) часом у юридичних нормах вміщені спеціальні поняття з багатозначним змістом (наприклад, посадова особа, власник джерела підвищеної небезпеки), які потребують роз'яснення того, що мається на увазі в тій чи іншій конкретній нормі права;

б) нерідко у нормах права використовують оціночні поняття (наприклад, «тяжкі наслідки», «малозначуще діяння»), які також потребують відповідного роз'яснення;

в) наявність недоліків правотворчих органів під час формулювання (викладення) правових норм (наприклад, відсутністю визначення форми вини, використання виразів типу: «і таке інше», «тощо», «інші»).

4.2. У юридичній літературі визначають як *способи*, так і *види* тлумачення норм права.

Щодо *способів*, тобто прийомів і засобів, за допомогою яких визначають дійсний зміст норм права, то на практиці найбільш вживані такі:

- 1) мовний (граматичний);
- 2) логічний;
- 3) систематичний;
- 4) історичний.

Мовний (граматичний) спосіб тлумачення зводиться до того, що інтерпретатор повинен встановити дійсний зміст правової норми як шляхом дослідження значення окремих слів і термінів, так і логіко-граматичним та синтаксичним аналізом окремого речення або всього тексту правової норми. Особливе значення має визначення значень найбільш вживаних у законодавстві поєднальних або розмежувальних сполучників «і», «або», «чи», «також» та інших.

Оскільки правові норми існують тільки в мовній формі, то саме цей спосіб у юридичній літературі прийнято називати *первинним*. А тому необхідно мати на увазі, що в теорії права сформульовані загальні *правила* мовного (граматичного) тлумачення норм права (див., наприклад, В. О. Котюк «Теорія права»).

Логічний спосіб тлумачення зводиться до того, що інтерпретатор застосовує різні прийоми логічного мислення, засновані на законах формальної логіки. Разом з цим досліджують не окремі слова чи речення, а внутрішні зв'язки між частинами правового акта, логічну структуру нормативних приписів, в результаті чого і розкривають зміст правових норм.

Систематичний спосіб тлумачення зводиться до того, що інтерпретатор встановлює дійсний зміст правових норм з урахуванням місця норми права у нормативно-правовому акті та її взаємозв'язку з нормами інших правових інститутів, підгалузей і галузей права, а також загальноправовими положеннями і принципами права.

Історичний спосіб тлумачення зводиться до того, що інтерпретатор повинен дослідити і врахувати конкретні історичні умови і події та соціально-економічну і політичну атмосферу на момент прийняття закону, нормативно-правового акта чи окремої правової норми.

На завершення слід зазначити, що і вказані вище, і інші способи тлумачення норм права необхідно використовувати у комплексі, оскільки дійсний зміст правової норми можливо встановити лише за умови поєднання всіх рівнів юридичного аналізу.

4.3. Як зазначено вище, тлумачення норм права здійснюють також і за його *видами*. З врахуванням тих чи інших критеріїв у юридичній літературі виділяють такі *види* тлумачення норм права:

- 1) за суб'єктами (юридичною силою) тлумачення;
- 2) за цілями тлумачення;
- 3) за об'єктами (способами) тлумачення.

1. *За суб'єктами (юридичною силою)* тлумачення правових норм поділяють на:

- а) офіційне;
- б) неофіційне.

Офіційне тлумачення – це загальнообов'язкове для всіх правозастосовчих суб'єктів, сформульоване у спеціальному акті роз'яснення уповноваженого державного органу змісту і мети норми права. Його поділяють на:

– *нормативне* офіційне тлумачення, що характеризується не тільки загальнообов'язковістю, а й багаторазовим використанням. Якщо роз'яснення змісту норм права здійснює орган, що його видав, то таке тлумачення називають *автентичним* («*авторським*»). Коли роз'яснення здійснює спеціально уповноважений орган (Верховна Рада України, Конституційний,

Верховний та інші суди, Президент, Кабінет Міністрів тощо), то його називають *легальним (делегованим)*;

– *казуальне* офіційне тлумачення характерне роз'ясненням змісту норм права лише для конкретного випадку і суб'єктів конкретної справи, а тому до будь-яких інших випадків та осіб не стосується. Якщо роз'яснення змісту норми права здійснює судовий орган, то його називають *судовим*, а коли органи управління і їх відповідні посадові особи, то – *адміністративним*.

Неофіційне тлумачення – це необов'язкове (не має юридичної сили) роз'яснення змісту норм права, що його здійснюють неофіційні суб'єкти. Воно поділяється на:

– *доктринальне* тлумачення використовують вчені та наукові і навчальні заклади у наукових статтях, монографіях, наукових коментарях, підручниках, навчальних посібниках, а також в усних чи письмових обговореннях проектів нормативно-правових актів. Не маючи офіційно обов'язкового характеру, доктринальне тлумачення має, як це засвідчує практика, суттєвий вплив на правотворчу та правозастосовчу діяльність;

– *компетентне* тлумачення здійснюють фахівці-правознавці (юристи-практики, посадові особи державного апарату, адвокати);

– *повсякденне (побутове)* тлумачення використовує будь-яка особа без юридичної освіти, яка здійснює його на підставі свого життєвого досвіду. Таке тлумачення має значення в правозастосовчій діяльності і пов'язане з виявленням рівня правової свідомості широкого кола суб'єктів правових відносин.

2. *За цілями* тлумачення правових норм може бути:

а) *тлумачення-з'ясування тільки для себе* (наприклад, правозастосовча діяльність слідчого);

б) *тлумачення-роз'яснення для інших суб'єктів* (наприклад, Верховною Радою України і Конституційним Судом України);

в) *тлумачення для себе і для інших суб'єктів* (наприклад, правозастосовча діяльність судів загальної юрисдикції з конкретної справи).

3. *За обсягом* тлумачення правових норм поділяють на:

а) *буквальне (адекватне)*;

б) *розширене*;

в) *обмежене*.

Буквальне (адекватне) тлумачення – це розуміння дійсного змісту норми права у повній відповідності з її текстовим викладенням.

Розширене тлумачення – це таке тлумачення, за якого дійсний зміст норми права вважають ширшим за його буквальный текстовий. Наприклад, потребують розширеного тлумачення терміни типу «певні юридичні дії» та вирази типу «в аналогічних випадках», «тому подібне», «інші».

Обмежене тлумачення – це таке тлумачення, за якого дійсний зміст норми права вважають вужчим від тексту відповідної статті нормативно-правового акта, в якій вона викладена. Наприклад, у ст. 2 Закону України «Про зайнятість населення» подано визначення «безробітних». Разом з тим це положення необхідно тлумачити вужче тексту норми права тому, що у ч. 2 і 3 цієї ж статті викладені уточнення щодо громадян, яких не можна зарахувати до числа безробітних (які вперше шукають роботу і не мають професії, які мають право на пенсію).

5. Прогалини у праві та основні засоби їх усунення і подолання

У практиці правозастосувальної діяльності трапляються випадки, коли для юридичної оцінки конкретної справи чи дії відсутня правова норма. Такі випадки (ситуації) називають *прогалинами* у праві.

Отже, *прогалини у праві* – це випадки відсутності в чинному законодавстві правових приписів, якщо для їх врегулювання необхідне застосування юридичного впливу.

Прогалини в праві існують із різних *причин*. Основними, найбільш поширеними у юридичній літературі вважають дві із них:

1) виникнення після прийняття тих чи інших законів нових суспільних відносин, які потребують правового врегулювання;

2) наявність недоліків та упущень у процесі підготовки та прийняття нормативно-правових актів.

Зрозуміло, що прогалини у праві повинні бути *усунені*, для чого існує декілька *засобів* такого усунення:

а) *загальновизначеним засобом* усунення прогалин у праві є правотворча діяльність компетентних державних органів шляхом прийняття нової норми права чи закону в цілому. Але така діяльність, як відомо, в певній мірі є складною та потребує багато часу;

б) для оперативного усунення прогалин у праві, коли неможливо, наприклад, відкладати вирішення конкретної справи, пов'язаної з порушенням суб'єктивних прав громадян,

застосовують інший засіб, який в юридичній літературі називають *подоланням* прогалин у праві шляхом застосування *аналогії закону чи аналогії права*.

Аналогія закону – це вирішення конкретної справи за відсутності відповідної правової норми на основі такої норми права, яка регулює подібні (близькі за змістом) до наявних у справі ситуації або відносини.

Аналогія права – це вирішення конкретної справи за відсутності як відповідної правової норми, так і подібної (аналогічної) до неї на основі загальних ідей і принципів відповідної галузі права чи права в цілому.

Необхідно зазначити, що і аналогія закону, і аналогія права мають обмежене застосування в Україні. Більше того, якщо в цивільному, трудовому чи інших галузях права аналогія допустима, то в кримінальному і адміністративному праві аналогія взагалі унеможливлена.

Необхідно мати на увазі і той факт, що рішення, яке було прийняте за допомогою аналогії закону чи права, має значення лише для даного конкретного випадку та не має юридичної сили для інших схожих випадків.

Само собою зрозуміло, що застосовувати аналогію у законодавстві і праві можуть тільки уповноважені на те органи.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення реалізації норм права та назвіть її форми.

2. Дайте визначення поняття «застосування норм права» та назвіть його ознаки.

3. Назвіть випадки, коли застосування норм права є обов'язковим.

4. У чому полягає суть процесу застосування норм права та його стадії?

5. У чому полягає суть правозастосовчого акта (акта застосування норм права)?

6. Дайте визначення правозастосовчого акта та назвіть його елементи.

7. За якими ознаками правозастосовчі акти відрізняють від нормативно-правових актів?

8. Дайте визначення поняття «тлумачення норм права» та назвіть причини необхідності тлумачення норм права.

9. Назвіть способи і види тлумачення норм права.

10. Дайте визначення поняття «прогалини права» і назвіть їх причини.

11. Назвіть засоби усунення прогалин права.

12. Дайте визначення поняття «аналогія закону».

13. Дайте визначення поняття «аналогія права».

14. У чому полягає різниця між аналогією закону та аналогією права?

15. У яких галузях права аналогія закону і аналогія права допускається, а у яких – ні?

Завдання для самоконтролю

1. У юридичній літературі реалізацію норм права розглядають як особливий процес із об'єктивного і суб'єктивного боку:

а) якщо суб'єкт права реалізує приписи правових норм безпосередньо, добровільно без втручання будь-яких додаткових механізмів, то такий процес реалізації розглядають з _____ боку;

б) якщо реалізація обумовлена ставленням (відношенням) суб'єкта до правових вимог та стану своєї волі у момент здійснення ним дій, то такий процес реалізації розглядають з _____ боку.

2. Реалізацію норм права здійснюють у певних формах:

а) якщо реалізують приписи норм, що містять заборони, добровільно шляхом пасивної поведінки суб'єктів, то форма _____ ;

б) якщо реалізують приписи норм, що містять визначені юридичні обов'язки, шляхом активної поведінки суб'єктів незалежно від їхнього власного бажання, то це форма _____ ;

в) якщо реалізують приписи норм, в яких передбачено надання суб'єктам визначених повноважень, шляхом здійснення активної чи пасивної поведінки, то це форма _____ ;

г) якщо реалізацію приписів норм здійснюють уповноважені державою, визначені суб'єкти права шляхом розгляду конкретних справ та винесенням правозастосовчих актів, то це форма _____ .

3. Для усунення прогалин у праві застосовують і такий засіб, як їх подолання шляхом аналогії закону або аналогії права:

а) якщо вирішення справи здійснюють на основі такої норми, яка регулює подібні (близькі за змістом) до наявних у справі ситуації або відносини, то це є аналогією _____ ;

б) якщо вирішення конкретної справи здійснюють на основі загальних ідей і принципів відповідної галузі права в цілому, то це є аналогією _____ .

Контрольні тестові питання

1. Застосування норм права:

- а) не залежить від бажання суб'єктів права;
- б) залежить від їхнього бажання;
- в) обумовлено обставинами справи.

2. Чи можлива реалізація норм права громадянами у формі застосування?

- а) не можлива;
- б) можлива;
- в) визначається в кожному конкретному випадку.

3. Правозастосовчий акт складають:

- а) у письмовій формі;
- б) у письмовій і усній формах;
- в) форма законодавчо не встановлена.

4. Необхідність тлумачення норм права обумовлена:

а) необхідністю виявлення змісту спеціальних і оціночних понять та усунення недоліків правотворчих органів під час формулювання правових норм;

б) недостатньою фаховою підготовкою уповноважених суб'єктів;

в) недоступністю для широкого загалу суспільства розуміння юридичного права.

5. У кримінальному й адміністративному праві аналогію закону і аналогію права:

- а) не допускають;
- б) допускають;

в) вирішують у кожному конкретному випадку розгляду справи.

Лекція 15. ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

План

1. Поняття, ознаки і види правових відносин.
2. Структура (склад) правовідносин і характеристика її елементів.
3. Поняття юридичних фактів і їх класифікація.

Ключові поняття та терміни

Правові відносини (правовідносини), елементи правовідносин, склад правовідносин, зміст правовідносин, суб'єкти правовідносин, об'єкти правовідносин, суб'єктивне право, юридичний обов'язок, фізичні особи, юридичні особи, соціальні спільності, правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, дії, події, юридичні факти, складні юридичні факти, або юридичний фактичний склад.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Поняття, ознаки і види правових відносин

1.1. Загальновідомо, що будь-яка система існує на підставі найрізноманітніших зв'язків, які здійснюються за певними правилами, закономірностями, законами, що й забезпечує їй постійне функціонування та подальший розвиток.

Повною мірою це стосується і людського суспільства, в якому постійно виникає і функціонує велика кількість відносин (зв'язків), що потребують певного впорядкування за допомогою певних правил поведінки людей.

У попередніх темах зазначалося, що такі правила поведінки називають соціальними нормами (норми моралі, звичаї, корпоративні норми, норми права), кожен вид із яких призначений для врегулювання певного кола суспільних відносин. Та частина суспільних відносин, які регулюються нормами права, і називається *правовими відносинами*, або *правовідносинами*. Отже, правові відносини можна розглядати як результат дії приписів норм права на різноманітні відносини між людьми та їх об'єднаннями. Виходячи з вищевикладеного, і виводять визначення правових відносин.

Правові відносини – це врегульовані нормами права суспільні вольові відносини між двома і більше суб'єктами, що

взаємопов'язані між собою суб'єктивними правами і юридичними обов'язками, які забезпечуються й охороняються державним примусом і виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів.

1.2. Власне ці відносини відрізняються від інших видів суспільних відносин низкою таких *ознак*:

1. Вони виникають на основі норм права і є результатом свідомого волевиявлення людини.

2. Їх учасниками є двоє і більше суб'єктів, взаємозв'язок між якими здійснюється на підставі їх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

3. Вони забезпечуються і охороняються від порушень заходами державного примусу.

4. Для їх виникнення, зміни та припинення необхідна наявність юридичного факту.

1.3. У суспільстві наявна уся розмаїтність правових відносин. Вони мають різний характер, а тому їх класифікують за різними критеріями, що й дає можливість пізнавати їх сутність і особливості у процесі реалізації правових норм і права загалом.

Правовідносини підрозділяють на такі *види*:

1. *За галузями права* (предметом правового регулювання) правовідносини поділяють на:

– *матеріальні* (конституційні, адміністративні, цивільні, кримінальні та інші);

– *процесуальні* (цивільні процесуальні, кримінально-процесуальні, адміністративно-процесуальні тощо).

2. *За кількістю суб'єктів* поділяють на:

– *прості* (два суб'єкти);

– *складні* (три і більше суб'єктів).

3. *За характером поведінки суб'єктів* правовідносини поділяють на:

– *активні* (виконання обов'язків, повноважень);

– *пасивні* (утримання від певних дій).

4. *За часом тривалості* правовідносини поділяють на:

– *довготривалі*;

– *короткочасні*.

5. *За методом правового регулювання* (або за волевиявленням сторін) їх поділяють на:

– *договірні* (укладання цивільного договору);

– *управлінські* (наявність державних чи інших законних повноважень).

6. *За ступенем визначеності* (або рівнем індивідуалізації суб'єктів) їх поділяють на:

- *абсолютні* (визначена одна уповноважена сторона, наприклад, власник у відносинах власності);
- *відносні* (точно визначені права і обов'язки всіх учасників – продавець і покупець у відносинах купівлі-продажу).

7. *За функціональним призначенням* правовідносини поділяють на:

- *регулятивні* (відповідність поведінки суб'єктів приписам норм права);
- *правоохоронні* (державна захищеність правовідносин від порушень і відтворення порушеного права).

2. Структура (склад) правовідносин і характеристика її елементів

2.1. Із розглянутого поняття правових відносин помітно, що вони є складним утворенням. У юридичній літературі правовідносини розглядають як єдність фактичного матеріального змісту і юридичної форми. На цій основі стверджують, що *структуру* правовідносин складають такі *елементи*:

1. Зміст правовідносин.
2. Суб'єкти правовідносин.
3. Об'єкти правовідносин.
4. Юридичні факти.

Слід зазначити, що всі ці елементи охоплюють таке поняття, як «склад правовідносин».

2.2. Щодо характеристики елементів структури правовідносин, то вони мають такі особливості:

1. **Зміст правових відносин** характеризують поєднанням їх юридичного і фактичного змісту.

Юридичний зміст правовідносин – це зафіксовані у правових нормах суб'єктивні юридичні права та обов'язки їх учасників.

Суб'єктивне право – це передбачена правовою нормою міра дозволеної (можливої) поведінки учасника правовідносин, яку забезпечують юридичні обов'язки інших осіб. Характерною особливістю суб'єктивного права є те, що суб'єкт може розпоряджатися ним на свій розсуд, тобто або скористатися, або відмовитися від нього, крім випадків, коли суб'єктивне право є одночасно і суб'єктивним обов'язком.

Суб'єктивне право включає три види правових можливостей:

- можливість власних дій, тобто право діяти за своїм бажанням;

– можливість впливати на чужі дії, тобто право вимагати певних дій від зобов'язаного суб'єкта;

– можливість звернутися до компетентних органів за захистом свого суб'єктивного права і примусового забезпечення юридичного обов'язку інших суб'єктів.

Юридичний обов'язок – це покладена на учасника правовідносин і забезпечена державним примусом міра необхідної поведінки, яка повинна здійснюватися в інтересах уповноваженої особи. Із цього випливає, що, на відміну від суб'єктивного права, відмовитися від суб'єктивного обов'язку не можна, оскільки відмова від виконання або недобросовісне виконання юридичного обов'язку є підставою для юридичної відповідальності. Залежно від визначеної у диспозиції правової норми виду поведінки суб'єктивні обов'язки поділяють на *активні* і *пасивні*.

Фактичний зміст правовідносин – це реальна поведінка учасників правовідносин, їхня діяльність, у процесі якої реалізуються їхні суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Отже, через юридичний зміст правовідносин визначають, яким чином вони мають відбуватися, а через фактичний зміст – як вони відбулися реально.

2. Суб'єкти правовідносин (суб'єкти права) – це учасники правових відносин, які мають взаємні суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Суб'єктів правовідносин поділяють на такі *групи*:

1) *фізичні особи* (індивіди):

- особи, що мають громадянство даної держави;
- іноземці, що мають громадянство іншої держави;
- біпатриди – особи з подвійним громадянством;
- апатриди – особи без громадянства;

2) *організації та об'єднання*:

- державні органи, установи, підприємства, інші державні організації та їх посадові особи;
- недержавні організації та їх посадові особи.

У цьому потрібно підкреслити, що серед організацій і об'єднань особливе місце належить суб'єктам цивільно-правових відносин, які називають *юридичними особами*. Вони мають чітко визначені ознаки і поділяються на комерційні і некомерційні;

3) *соціальні спільності*:

- держава;
- народ, нація;
- населення регіонів держави;
- трудові колективи.

Здатність бути суб'єктом правових відносин називають *правосуб'єктністю*, яка складається з таких понять, як *правоздатність* і *дієздатність*.

Правоздатність – це здатність особи мати юридичні права та обов'язки.

За законодавством України всі громадяни мають правоздатність з моменту народження, яка закінчується зі смертю людини. В окремих випадках (з питань спадщини) правоздатність виникає і до моменту народження дитини. Для юридичних осіб правоздатність настає з моменту їх утворення і закінчується на момент їх ліквідації.

Разом з тим наявність самої правоздатності ще не достатня для того, щоб особа була учасником правовідносин. Для цього їй необхідно володіти ще й дієздатністю.

Дієздатність – це здатність особи своїми діями реалізувати свої права та виконувати юридичні обов'язки.

У повному обсязі дієздатність виникає з 18 років, а в окремих правовідносинах вона настає і раніше (у трудових – з 15 років; адміністративних – з 16 років; кримінальних – з 16 років, а за особливо тяжкі злочини – з 14 років; у шлюбних правовідносинах дієздатність обумовлена статтю та рішенням місцевих органів про реєстрацію шлюбу неповнолітніх).

При цьому зазначимо, що правоздатність і дієздатність – це такі правові властивості, які не можна передати іншим особам, а тому за чинним законодавством ніхто з громадян не може бути їх позбавлений. Громадянин може бути визнаний недієздатним лише у судовому порядку у випадках наявності душевної хвороби або недоумства.

Слід також зауважити, що однією з форм дієздатності є *деліктоздатність*, тобто здатність особи нести юридичну відповідальність за невиконання обов'язків або за скоєння різних правопорушень. При цьому рівень деліктоздатності обумовлений тими ж віковими факторами, що й рівень дієздатності.

3. Об'єкти правовідносин. Як свідчить життєдіяльність людського суспільства, суб'єкти права вступають у правові відносини та здійснюють свої взаємні суб'єктивні права та юридичні обов'язки для задоволення своїх особистих інтересів і потреб матеріального, духовного та іншого соціального характеру.

Отже, *об'єкти правовідносин* – це матеріальні, духовні та інші соціальні блага, для здобуття і використання яких і встановлюють взаємні юридичні права і обов'язки суб'єктів права.

Об'єктами правовідносин є такі явища і предмети навколишнього світу, які визнані державою і суспільством і їх можливе коло визначене нормативно-правовими актами. Це означає, що об'єктами правовідносин можуть бути лише ті з них, які перебувають у цивільному товарообігу, а також діяльність і поведінка суб'єктів, що не заборонена правом.

Усі можливі об'єкти правовідносин в юридичній літературі поділяють на такі *види*:

- 1) матеріальні;
- 2) нематеріальні (духовні);
- 3) дії суб'єктів права;
- 4) результати діяльності суб'єктів права.

До *матеріальних об'єктів правовідносин* належать:

а) засоби виробництва, за допомогою яких створюють новий продукт (заводи, фабрики, машини, механізми, предмети інтелектуальної діяльності тощо);

б) предмети споживання і використання, призначені для задоволення життєвих потреб людини (продукти харчування, житло, одяг, гроші, цінні папери тощо);

в) стан природних об'єктів (заповідників, чистота повітря і водосховищ тощо).

До *нематеріальних (духовних) об'єктів* належать:

а) продукти духовної (інтелектуальної) творчості людини (твори мистецтва і науки, авторські права, культурні та моральні права тощо);

б) особисті немайнові блага людини (здоров'я, життя, ім'я, честь і гідність особи).

До *дій суб'єктів права* належать будь-які юридично значущі вчинки людей (скоєння правопорушення, приміром).

До *результатів діяльності суб'єктів права* належать конкретні акти юридично значущої поведінки (будівництво будинку, виготовлення і ремонт предметів побуту тощо).

3. Поняття юридичних фактів і їх класифікація

3.1. Юридичні факти є четвертим елементом структури правових відносин. У правовій літературі юридичні факти нерідко називають підставами виникнення, зміни та припинення правових відносин.

Отже, *юридичні факти* – це конкретні життєві обставини, з якими правові норми пов'язують виникнення, зміну чи припинення правових наслідків (правовідносин).

Таким чином, без юридичних фактів, як і без правосуб'єктності, виникнення правових відносин неможливе.

У повсякденній життєдіяльності людей юридичних фактів надзвичайно багато. З-поміж них виділяють юридичні факти загального характеру (громадянство, конституційний і правовий статус особи, вік людини і сам факт її існування). Усі інші – зумовлені вольовим ставленням суб'єктів до їх виникнення.

3.2. Із урахуванням вищезазначеного, юридичні факти поділяють на такі основні *види*:

1. За вольовим критерієм суб'єктів юридичні факти поділяють на:

а) *дії*, пов'язані з вольовою поведінкою або діяльністю фізичних чи юридичних осіб щодо реалізації своїх суб'єктивних прав і обов'язків, які можуть бути або правомірними, або неправомірними;

б) *події*, якими є факти чи обставини, що виникають незалежно від волі конкретних суб'єктів правовідносин (стихийне лихо, настання певного віку людини, її природна смерть).

2. За правовими наслідками юридичні факти поділяють на:

а) *правоутворювальні* (набуття певних прав та обов'язків);

б) *правозмінні* (збільшення або зменшення обсягу прав і обов'язків);

в) *правоприпинювальні* (позбавлення певних прав і обов'язків).

3. За тривалістю у часі юридичні факти поділяють на:

а) *одноактні (одноразової дії)*, наприклад, купівля-продаж;

б) *тривалі (юридичні стани)*, наприклад, навчання у вищому навчальному закладі, перебування на державній службі, перебування у шлюбі.

4. За складом юридичні факти поділяють на:

а) *прості*, що складаються з одного факту;

б) *складні*, що складаються з визначеної сукупності окремих фактів, необхідних для настання юридичних наслідків – наприклад, вступ до ВНЗ, призначення пенсії тощо.

У юридичній літературі складні юридичні факти нерідко називають складним фактичним складом, або юридичним фактичним складом.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «правові відносини».
2. Назвіть ознаки правовідносин.

3. Назвіть основні види правовідносин і критерії їх класифікації.

4. Як необхідно розуміти поняття «структура правовідносин» і «склад правовідносин»?

5. Які елементи складають структуру (склад) правовідносин?

6. Як ви розумієте юридичний і фактичний зміст правовідносин?

7. Дайте визначення поняття «суб'єктивне право».

8. Назвіть правові можливості, що складають суб'єктивне право.

9. Дайте визначення поняття «юридичний обов'язок».

10. Дайте визначення поняття «суб'єкти правовідносин».

11. Назвіть основні види суб'єктів правовідносин і критерії їх класифікації.

12. Що означає поняття «правосуб'єктність»?

13. Назвіть елементи правосуб'єктності та дайте їх визначення.

14. Дайте визначення поняття «об'єкти правовідносин».

15. Назвіть види об'єктів правовідносин та критерії їх класифікації.

16. Дайте визначення поняття «юридичні факти».

17. Назвіть види юридичних фактів та критерії їх класифікації.

Завдання для самоконтролю

1. Правовідносини є результатом волевиявлення в одних випадках всіх їх суб'єктів (учасників), а в інших – лише одного:

а) у випадках вступу до вищого навчального закладу, укладання договору купівлі-продажу необхідно волевиявлення _____;

б) у випадках складання заповіту, накладання адміністративного стягнення необхідно волевиявлення _____.

2. Учасників правовідносин наділяють суб'єктивними правами та юридичними обов'язками:

а) якщо правовою нормою передбачена дозволена (можлива) поведінка, яку забезпечують юридичні обов'язки інших осіб, то це _____ учасника правовідносин;

б) якщо правовою нормою покладена та забезпечена державним примусом міра необхідної поведінки, то це _____ учасника правовідносин.

3. Здатність бути суб'єктом правовідносин називають правосуб'єктністю, яку складають певні елементи:

а) якщо особу наділяють здатністю мати юридичні права і обов'язки, то це її _____ ;

б) якщо особа своїми діями здатна реалізувати свої права та виконувати юридичні обов'язки, то це її _____ ;

в) якщо особа здатна нести юридичну відповідальність за невиконання обов'язків або за скоєння правопорушення, то це її _____ .

4. Підставами виникнення, зміни і припинення правових відносин є юридичні факти, які поділяють на дії і події:

а) якщо діяльність фізичних чи юридичних осіб щодо реалізації своїх суб'єктивних прав і обов'язків пов'язана з їх вольовою поведінкою (правомірною чи неправомірною), то це _____ ;

б) якщо факти і обставини виникають незалежно від волі конкретних суб'єктів, то це _____ .

Контрольні тестові питання

1. Коли суб'єктивне право є одночасно і суб'єктивним обов'язком, то суб'єкт:

а) не може відмовитися від нього;

б) може відмовитися від нього;

в) може скористатися або відмовитися залежно від обставин.

2. Щоб бути суб'єктом правовідносин, особі необхідно володіти:

а) правосуб'єктністю;

б) правоздатністю;

в) дієздатністю.

3. У повному обсязі дієздатність виникає з:

а) 18 років;

б) 16 років;

в) 20 років.

4. Правоздатність і дієздатність передавати іншим особам:

а) не можна;

б) можна;

в) залежно від обставин.

Лекція 16. ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА, ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

План

1. Поняття правомірної поведінки, її ознаки і види.
2. Поняття правопорушення (протиправної поведінки), його ознаки і види.
3. Склад правопорушення.
4. Поняття юридичної відповідальності, її ознаки, мета і види.
5. Підстави юридичної відповідальності та їх відмінність від державного примусу.

Ключові поняття та терміни

Поведінка суб'єктів, правова поведінка і діяльність, правомір-на поведінка, протиправна поведінка, активна правова поведінка, звичайна правомірна поведінка, конформна (приспосовницька) поведінка, маргінальна правомірна поведінка, правопорушення, ознаки правопорушення, суспільна шкідливість, протиправність, винність, карність, злочин, проступок, склад правопорушення, об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона, юридич-на відповідальність, акт застосування норми права, підстави юридичної відповідальності, державний примус.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Поняття правомірної поведінки, її ознаки і види

1.1. Розглядаючи питання застосування норм права і право-вих відносин, ми неодноразово вживали термін «поведінка суб'єктів». У юридичній літературі і практиці правового регу-лювання до поняття терміна «поведінка» зараховують тільки ту людську активність, яка має те чи інше соціальне значення і певним чином регулюється (упорядковується) будь-якими соціальними нормами.

Ту поведінку людей, що регулюють норми права, у юри-дичній науці виражають одним терміном – «правова поведінка і діяльність».

Є два види правової поведінки: *правомірна* і *протиправна*. Цей поділ зумовлений різними станами поведінки і діяльності

особи та інших суб'єктів суспільних відносин стосовно правових вимог, що закріплені в нормативно-правових актах. Якщо поведінка чи діяльність відповідають правовим нормам, вона є правомірною, і навпаки, якщо суперечить – вона є протиправною.

Упродовж тривалого часу в нашій юридичній науці і практиці головну увагу надавали протиправній поведінці, що було пов'язано з вивченням причин і умов правопорушень і злочинності. Вивченню ж правомірної поведінки відводилася друго-рядна роль.

Оскільки в перехідних умовах побудови правової держави почав діяти принцип: «Дозволено все те, що не заборонено законом», виникла потреба у створенні досконалої системи законодавства, що й зумовило необхідність у глибшому вивченні також теорії і практики правомірної поведінки.

Із цього можна зробити висновок, що цінність правомірної поведінки у тому, що саме вона є для сучасного суспільства соціально корисною, відповідає закріпленям у чинних нормах права моделях поведінки та має тільки позитивні юридичні наслідки.

Отже, *правомірна поведінка* – це суспільно необхідна, бажана і допустима поведінка індивідуальних і колективних суб'єктів, яка відповідає вимогам чинних нормативно-правових актів, не є суспільно небезпечною для держави і людей і гарантується їй охороняється державою.

1.2. Для правомірної поведінки характерними є такі *ознаки*, зокрема, вона:

- відображає об'єктивну можливість і необхідність;
- є бажаною і допустимою;
- відповідає інтересам громадянського суспільства;
- гарантується і охороняється державою;
- відповідає вимогам норм права.

Таким чином, основною юридичною ознакою правомірної поведінки є її відповідність приписам норм права. Дотримуючись правомірної поведінки, суб'єкт виявляє своє ставлення до різних варіантів вчинків (правових чи неправових). Саме вибір правового варіанта забезпечує йому такі переваги:

а) інші суб'єкти зобов'язані сприяти або не втручатися в його дії;

б) у разі невиконання ними цих обов'язків застосовують державний примус, чим і забезпечують відновлення порушеного права або виконання зобов'язаним суб'єктом своїх відповідних обов'язків.

Отже, правомірна поведінка, з одного боку, тягне за собою виникнення правових відносин, а з іншого – застосування певних заходів правового регулювання та включення державного механізму, спрямованих на гарантування, захист і охорону реалізації інтересів суб'єкта і суспільства в цілому.

Поряд із зазначеним, іншими заходами щодо реакції права і держави на правомірну поведінку є стимулювання і заохочення державою правомірних вчинків, незалежно від того, виражені вони у використанні суб'єктивних прав чи у виконанні обов'язків.

1.3. У теорії права правомірну поведінку класифікують за *видами* на різних підставах. Найпоширенішою в юридичній літературі є класифікація її відповідно до особливостей суб'єктивної сторони на такі *види*:

- активна правова;
- звичайна правомірна;
- конформна (приспосовницька);
- маргінальна правомірна.

Активна правова поведінка виражена у добровільному здійсненні норм права та відповідній реакції на порушення правових приписів з боку інших суб'єктів. Саме цей вид правової поведінки заснований на переконаності суб'єкта в необхідності та справедливості дотримання правових приписів, на високій правовій свідомості та правовій культурі.

Звичайна поведінка характерна тим, що суб'єкт сприймає необхідність її здійснення як звичку і навіть може цього не усвідомлювати.

Конформна (приспосовницька) поведінка – це пасивно-приспосовницьке ставлення до правового середовища за принципами: «моя хата з краю» або «поводься так, як поведять себе інші». Тобто конформна правомірна поведінка базується не на переконанні суб'єкта в необхідності та доцільності неухильного виконання приписів норм права, а на пристосуванні до навколишнього соціального середовища. Саме дотримання принципу «поводься так, як поведять себе інші» є найбільш небезпечним, оскільки його носій, потрапивши в середовище схильних до правопорушень осіб, швидко змінює свою правомірну поведінку на протиправну.

Маргінальна поведінка характерна тим, що суб'єкт у своїх вчинках керується не позитивними правовими настроями, а страхом перед юридичною відповідальністю за скоєння правопорушення. Тому носій такого виду правомірної поведінки

завжди готовий до протиправних вчинків, якщо переконаний у їх безкарності.

2. Поняття правопорушення (протиправної поведінки), його ознаки і види

2.1. Як раніше зазначалося, іншим видом правової поведінки є протиправна поведінка, або *правопорушення*.

Протиправна поведінка, на відміну від правомірної, виявляється в механізмі правового регулювання тільки як юридичний факт, тобто як така конкретна обставина, яка є однією з основних причин виникнення правоохоронних відносин.

Звичайно, що правопорушення (протиправна поведінка) належить до суспільно шкідливих обставин, що можуть викликати у функціонуванні суспільних відносин такі негативні явища і зміни, які не відповідають нормальним умовам існування людини, суспільства та соціальному прогресу.

Із урахуванням вищезазначеного і виводять визначення правопорушення.

Правопорушення – це соціально небезпечне або шкідливе, протиправне, винне діяння, за яке чинним законодавством встановлена юридична відповідальність.

2.2. Для правопорушення є характерними такі основні *ознаки*:

- 1) суспільна шкідливість;
- 2) протиправність;
- 3) винність;
- 4) карність.

Суспільну шкідливість правопорушення вбачають у спричиненні негативних наслідків або загрозі їх спричинення. При цьому шкода може бути моральною, матеріальною або фізичною.

Протиправність правопорушення характеризують тим, що діяння суб'єкта (дія чи бездіяльність) повинне безпосередньо порушувати будь-яку правову норму. Якщо діяння не врегульоване нормами права, то його не вважають правопорушенням.

Винність правопорушення – це умисне чи необережне ставлення особи до вчиненого нею діяння і його наслідків.

Карність правопорушення означає, що в чинному законодавстві за його скоєння встановлено міру юридичної відповідальності у вигляді негативних наслідків особистого, організаційного чи матеріального характеру.

2.3. Залежно від ступеня суспільної небезпеки правопорушення поділяють на дві групи: *злочини* і *проступки*.

Злочини – це передбачені кримінальним законодавством суспільно небезпечні, протиправні, винні та карні діяння (дії чи бездіяльність), скоєння або можливість скоєння яких може завдати суттєвої шкоди певним суспільним відносинам, які охороняє кримінальний закон.

У Кримінальному кодексі встановлений вичерпний перелік злочинів.

Проступки – це правопорушення, зовні схожі на злочин, але такі, що мають менший степінь суспільної небезпеки.

Отже, проступки порушують приписи не Кримінального кодексу, а правових норм інших галузей права. На цій підставі їх поділяють на такі *види*:

- конституційні;
- адміністративні;
- цивільні;
- трудові;
- дисциплінарні.

Оскільки детальніше поняття злочину та проступків вивчають у окремих галузях права, обмежимося зазначеними вище загальними положеннями.

3. Склад правопорушення

Будь-яке діяння визнають правопорушенням за наявності обов'язково закріплених чинним законодавством структурних *елементів*, сукупність яких називають *складом правопорушення*. Такими структурними *елементами* правопорушення є:

- об'єкт;
- об'єктивна сторона;
- суб'єкт;
- суб'єктивна сторона.

Об'єктом правопорушення є суспільні відносини, що охороняються від протиправних посягань нормами права.

Необхідно розрізняти поняття «об'єкт правопорушення» і «об'єкт правовідносин». Якщо об'єктом правовідносин є різні предмети матеріального і духовного світу (наприклад, крадений автомобіль), то об'єктом правопорушення є самі охоронювані правом суспільні відносини (власність, життя, здоров'я людини, державна безпека, порядок управління, честь і гідність тощо).

Об'єктивну сторону складають протиправне діяння та його шкідливий або небезпечний результат.

Об'єктивно правопорушення може бути виражено або в активних діях, або в результаті бездіяльності, коли суб'єкт не виконує встановлених нормами права обов'язків. До об'єктивної сторони належить причинний зв'язок між протиправним діянням і шкідливими або соціальнонебезпечними наслідками, а також місце, час, обставини і спосіб вчинення правопорушення. Юридична відповідальність настає лише за фізичні протиправні діяння, а думки, переконання, бажання, настрої, світогляд, соціальні або особисті властивості не можуть бути її підставою.

Суб'єктом правопорушення є цілком деліктоздатна фізична або юридична особа.

Як зазначено у попередніх темах, *деліктоздатність* – це здатність особи нести юридичну відповідальність, наявність і рівень якої тісно пов'язані з її віковим, фізичним, психічним і посадовим станом та іншими обставинами.

Суб'єктивна сторона – це психологічне ставлення суб'єкта до скоєного ним протиправного діяння та його наслідків.

Таке ставлення проявляється через поняття *вини* у таких формах: *намір (умисел)* та *необережність*.

Намір (умисел) поділяють на *прямий* та *непрямий*. За наявності *прямого наміру* суб'єкт повністю усвідомлює протиправність свого діяння та передбачає і бажає настання його негативних наслідків. За наявності *непрямого наміру* суб'єкт також усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає його негативні наслідки, але байдуже ставиться до можливості їх настання.

Необережність також виступає у двох формах: *протиправна самовпевненість* і *протиправна недбалість*.

За наявності *протиправної самовпевненості* суб'єкт передбачає можливість настання негативних наслідків свого вчинку, але легковажно розраховує на те, що вони не настануть. За наявності *протиправної недбалості* суб'єкт не передбачає можливості настання негативних наслідків свого діяння (дії чи бездіяльності), хоча повинен був і міг їх передбачити.

4. Поняття юридичної відповідальності, її ознаки, мета і види

4.1. Будь-яке скоєне правопорушення тягне за собою юридичну відповідальність у вигляді застосування державою карних або відновлювальних заходів примусу. У результаті застосування державного примусу правопорушник зазнає певних втрат особистого, організаційного або матеріального характеру.

Юридична відповідальність – це застосування державою визначеної в законі міри покарання правопорушника шляхом позбавлення його певних соціальних благ чи цінностей (матеріальних, духовних або особистих) з метою попередження правопорушень у перспективі та відновлення або відшкодування втрачених суб'єктивних прав на матеріальні чи духовні цінності.

4.2. Юридичну відповідальність характеризують такими основними *ознаками*:

- є негативною реакцією держави на скоєне правопорушення;
- передбачає примусове позбавлення правопорушника певних соціальних благ (особистих, духовних або майнових);
- застосовують лише до осіб, винних у вчиненні конкретного правопорушення;
- здійснюють від імені держави спеціально уповноваженими на це суб'єктами і тільки відповідно до встановленої законом процедури (процесуальних норм);
- застосування будь-якої міри юридичної відповідальності завжди оформляють визначеним правовим приписом (*актом застосування норми права*).

4.3. Необхідно зазначити, що *мету* юридичної відповідальності характеризують дворівневою структурою:

Перший рівень – незалежно від галузевої приналежності. На цьому рівні метою юридичної відповідальності є:

- а) захист правопорядку;
- б) виховання громадян у дусі поваги до права.

На *другому рівні* її мета конкретизує видову належність. Наприклад, метою *кримінальної* відповідальності є виправлення і перевиховання осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, та попередження здійснення нових злочинів як ними, так і іншими особами; а *цивільно-правової* – поновлення порушеного права та відшкодування збитків.

4.4. Залежно від видів правопорушень юридичну відповідальність поділяють на такі *види*:

- конституційну;
- кримінальну;
- адміністративну;
- цивільно-правову;
- дисциплінарну;
- матеріальну.

Конституційну відповідальність застосовують за умови вчинення президентом країни державної зради або іншого

злочину, а також за порушення народними депутатами своїх обов'язків. Характерною особливістю цієї відповідальності є те, що вона поєднується у багатьох випадках із іншими видами юридичної відповідальності.

Кримінальну відповідальність застосовують за умови правопорушень (злочинів), передбачених нормами кримінального законодавства. Вона має публічний характер, тобто суб'єктом притягнення до кримінальної відповідальності виступає держава, і завжди застосовують таку відповідальність до фізичної особи, винної у скоєнні злочину.

Адміністративну відповідальність застосовують за правопорушення (проступки), які передбачені нормами адміністративного законодавства, і вона передбачає штрафи, втрати спеціальних прав, попередження тощо. Вона також є публічною і її застосовують органи державного управління до винних осіб, які не підпорядковані їм по службі, або в судовому порядку.

Цивільну або цивільно-правову відповідальність застосовують до порушень майнових і особистих немайнових прав громадян і організацій в основному за невиконання договірних зобов'язань або за заподіяння шкоди здоров'ю чи майну особи, і вона передбачає сплату неустойки, штрафу, пені, відшкодування інших збитків. Притягнення до цивільної відповідальності та накладання цивільно-правових стягнень здійснює суд в адміністративному порядку або органи громадськості (товариські суди).

Дисциплінарну відповідальність несуть за порушення дисципліни (трудової, військової тощо). Розрізняють такі *види* дисциплінарної відповідальності:

- а) у зв'язку з порушенням правил внутрішнього розпорядку;
- б) у порядку підлеглих;

в) відповідно до дисциплінарних статутів (у сферах оборони, внутрішніх справ, залізничного, водного і повітряного транспорту). Притягнення до дисциплінарної відповідальності здійснюють адміністрації підприємств і установ, інших організацій. Характерною особливістю цього виду відповідальності є те, що її накладають у порядку підлеглих.

Матеріальну відповідальність несуть за майнову (матеріальну) шкоду, заподіяну працівником підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків.

Слід зауважити, що в теорії права дискутують з приводу питання щодо можливості виділення й інших видів юридичної відповідальності: екологічної, процесуальної, фінансової

тощо. Зрозуміло, що кожний розглянутий вид юридичної відповідальності має свою особливість і специфіку, різну мету, а тому деталізація цих питань належить до різних галузей права.

5. Підстави юридичної відповідальності та їх відмінність від державного примусу

5.1. У юридичній літературі зазначено, що *підставами юридичної відповідальності є:*

- а) наявність норми права, в якій передбачений склад правопорушення;
- б) вчинення самого правопорушення (юридичний факт);
- в) наявність чинного правозастосовного акта, в якому індивідуалізовані заходи юридичної відповідальності до конкретного правопорушника.

Усі ці підстави взаємопов'язані та закріплені у законодавстві.

Таким чином, юридична відповідальність виступає у формі певних правовідносин, в яких державу наділено правом застосування заходів примусу до правопорушників, які зобов'язані зазнати втрат чи обмежень, передбачених санкціями правових норм. Із цього випливає, що основною рисою юридичної відповідальності є її тісний зв'язок між правом та державним примусом.

5.2. Тим часом необхідно мати на увазі, що юридична відповідальність – лише один із видів державного примусу, а тому інші його види можуть бути і не пов'язані з юридичною відповідальністю за правопорушення. Це означає, що державний примус може застосовуватися за діяння, безпосередньо не пов'язані з правопорушенням, або такі, що мають мінімальну ступінь суспільної небезпеки.

Отже, *державний примус* – це державно-авторитарний вплив відповідних державних органів і посадових осіб на поведінку людей у межах і порядку, встановлених правом.

У юридичній літературі виділяють два *види* державного правового примусу, не пов'язаного з безпосереднім скоєнням правопорушення, а саме:

- 1) примусово-забезпечувальні заходи;
- 2) заходи захисту.

Примусово-забезпечувальні заходи застосовують з метою попередження можливих правопорушень у сфері державного управління або забезпечення суспільної безпеки в умовах, які не пов'язані з правопорушенням. Приміром, до таких заходів

відносять: обшук, вилучення, накладання арешту на майно, митний огляд, реквізицію майна, медичний огляд визначених осіб, заборону руху транспорту і пішоходів, уведення карантинних заходів за умови епідемій і епізоотій тощо.

Заходи захисту, або заходи припинення правопорушень, застосовують у випадках, коли необхідно у примусовому порядку припинити протиправні дії та попередити їх негативні наслідки. Вони також забезпечують притягнення до юридичної відповідальності, хоча сама відповідальність ще не настає. Прикладами таких заходів є: вимога припинити правопорушення; адміністративне затримання; призупинка роботи підприємства; примусове лікування; застосування зброї працівником міліції; визнання договору недійсним із поверненням сторін до попереднього майнового стану; реальне виконання договірних зобов'язань (допоставка, доукомплектування продукції); стягнення аліментів; поновлення на роботі тощо.

Примусовий характер примусово-забезпечувальних заходів і заходів захисту виражений у тому, що їх здійснюють без згоди іншої сторони відносин. Їх застосування здійснюють органи і посадові особи, які точно визначені в законах або нормах адміністративного права. Особливості і специфіка заходів державного примусу детальніше будуть розглянуті під час вивчення галузевих навчальних курсів.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає суть правової поведінки та на які види її поділяють?
2. Дайте визначення правомірної поведінки та назвіть її види.
3. Дайте визначення правопорушення та назвіть групи, на які його поділяють.
4. Назвіть ознаки правопорушення.
5. Назвіть склад правопорушення.
6. В якому співвідношенні, на вашу думку, існують поняття «ознаки правопорушення» та «склад правопорушення»?
7. Дайте визначення юридичної відповідальності та перерахуйте її ознаки.
8. Назвіть види юридичної відповідальності.
9. Назвіть підстави юридичної відповідальності.
10. Дайте визначення поняття «державний примус».
11. Яке співвідношення, на вашу думку, між поняттями «юридична відповідальність» та «державний примус»?

Завдання для самоконтролю

1. Правову поведінку людей поділяють на види:

а) якщо поведінка відповідає правовим приписам (нормам права), то вона є _____;

б) якщо поведінка суперечить правовим приписам, то вона є _____.

2. Протиправну поведінку, тобто правопорушення, поділяють на види (групи):

а) якщо правопорушення, скоєння або можливість скоєння якого може завдати суттєвої шкоди певним суспільним відносинам та якщо воно встановлено Кримінальним кодексом, то його відносять до категорії _____;

б) якщо правопорушення має нижчу ступінь суспільної небезпеки та порушує приписи правових норм інших галузей права, то його відносять до категорії _____.

3. У теорії права наявними є поняття «об'єкт правовідносин» та «об'єкт правопорушення»:

а) якщо об'єктом є різні предмети матеріального і духовного світу, то це є об'єкт _____;

б) якщо об'єктом є охоронювані правом суспільні відносини, то це є об'єктом _____.

Контрольні тестові питання

1. Підставою поділу правопорушень на види є:

а) ступінь суспільної небезпеки і вид порушеної норми права;

б) таке правопорушення не передбачене кримінальним правом;

в) припис спеціального законодавства.

2. Для притягнення особи до юридичної відповідальності необхідні:

а) ознаки правопорушення і склад правопорушення;

б) достатньо лише ознак правопорушення;

в) достатньо лише складу правопорушення.

3. Державний примус і юридична відповідальність – це:

а) ціле і частина;

б) рівнозначні юридичні поняття;

в) не пов'язані між собою поняття.

Лекція 17. ЗАКОННІСТЬ, ПРАВОПОРЯДОК І ДИСЦИПЛІНА

План

1. Поняття законності, її принципи і гарантії.
2. Поняття правопорядку.
3. Поняття дисципліни та її види.

Ключові поняття та терміни

Законність, принципи законності, гарантії законності, юридичні засоби дотримання законності, правопорядок, дисципліна, державна дисципліна, трудова дисципліна, технологічна дисципліна, військова дисципліна, фінансова дисципліна, договірна дисципліна, громадська дисципліна, партійна дисципліна.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Поняття законності, її принципи і гарантії

1.1. Законність є одним із основоположних принципів права. На сучасному етапі державотворення дотримання законності є найважливішим напрямом формування правової держави.

Практика здійснення і регулятивної, і охоронної функції права доводить, що сама наявність законів ще не вирішує питання їх ефективності. Для досягнення цього треба точно і неухильно дотримуватися й виконувати закони і органам державної влади й управління, і установам, і організаціям, і громадянам, а в державі і суспільстві має панувати режим законності.

Отже, *законність* – це такий режим державного і суспільного життя, за якого забезпечено повне і неухильне дотримання та виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма без винятку органами держави, громадськими організаціями, посадовими особами і громадянами.

Законність нерозривно пов'язана з демократією і є невід'ємним її елементом. У свою чергу, демократія справляє значний вплив на формування і підтримання режиму законності, є найважливішою гарантією законності.

1.2. Уся діяльність у сфері правового регулювання має бути зорієнтована на принципи законності, їх практичну реалізацію. Основними *принципами* законності є:

- а) нерозривний зв'язок законності з режимом демократії;

- б) обов'язковість вимог законності для всіх суб'єктів політичного життя;
- в) забезпечення верховенства закону в системі правових актів;
- г) зв'язок законності з правовою та загальною культурою;
- г) неприпустимість протиставлення законності і доцільності;
- д) єдність законності та справедливості;
- е) встановлення дієвого контролю і нагляду за дотриманням законності;
- є) участь народних мас у діяльності щодо забезпечення законності;
- ж) невідворотність відповідальності за правопорушення та будь-які порушення законності.

1.3. Дотримання законності *гарантують* такі юридичні засоби, як:

- чіткість і конкретність норм чинного права;
- підвищення ролі судів у суспільному і державному житті;
- здійснення ефективного нагляду з боку органів прокуратури;
- удосконалення діяльності державних інспекцій та контрольно-ревізійного апарату;
- правова активність громадян.

2. Поняття правопорядку

Правопорядок визначають як результат дотримання законності. Тому зміцнення законності має своїм наслідком більш високий рівень правопорядку.

Правопорядок передбачає закріплення справжнього демократичного правового статусу особи, неухильне втілення в життя демократичних прав і свобод особи, гарантованість від свавілля. Поряд із цим такий порядок неможливий без найсуворішого виконання кожним громадянином своїх обов'язків, закріплених у нормах права.

Зміцнення правової основи державного і громадського життя передусім залежить від стану законності і правопорядку в роботі державного апарату та дотримання дисципліни.

3. Поняття дисципліни та її види

3.1. Дисципліна і правопорядок взаємопов'язані і характеризують у суспільстві взаємозв'язок людини зі своїм трудовим колективом, суспільством, масою інших спільнот.

Таким чином, *дисципліна* – це певний порядок поведінки людей, що забезпечує узгодженість їх дій у колективі, державному та суспільному житті.

3.2. Є такі *різновиди* дисципліни:

- державна;
- громадська;
- партійна;
- трудова;
- договірна;
- технологічна;
- військова;
- фінансова та інші.

Державна дисципліна – це дотримання всіма організаціями і громадянами встановленого державою порядку діяльності механізму держави (апарат держави, державні підприємства, державні установи, інші державні організації) щодо виконання покладених на нього обов'язків і повноважень. Державна дисципліна передбачає свідоме позитивне ставлення громадян до встановленого правопорядку і є важливою формою виявлення соціальної відповідальності особи. Саме в дотриманні державної дисципліни і виявлено політичну, правову і моральну культуру громадян.

Не слід ототожнювати державну дисципліну з законністю, оскільки обсяг їх нормативної основи є різний. Якщо перша (як і решта видів дисципліни) спирається як на правові акти загального характеру, так і на конкретні індивідуальні акти, то друга – лише на правові акти загального характеру.

Серед інших видів дисципліни важливе місце займає *трудова дисципліна*, що полягає у виконанні правил внутрішнього трудового розпорядку.

Чинним трудовим законодавством обумовлені загальні вимоги до трудової дисципліни, а саме: вчасний прихід на роботу; дотримання встановленої тривалості робочого дня; використання робочого часу для продуктивної праці; вчасне і точне виконання розпоряджень адміністрації та інше, однак ці норми і вимоги не охоплюють всі сторони виробничого процесу. На цій підставі у трудовому законодавстві і визначають додаткове коло обов'язків працівників, які називають *технологічною дисципліною*, що полягає у дотриманні встановлених способів і порядку виробничої діяльності.

Військова дисципліна – це неухильне дотримання військовослужбовцями правил поведінки, встановлених відповідними законами, військовими статутами, наказами.

Фінансова дисципліна – це дотримання бюджетних, податкових та інших фінансових приписів.

Договірна дисципліна – це обов’язкове виконання сторонами умов договору.

Таким чином, основна вимога будь-якого виду дисципліни – це найсуворіше виконання законів, підзаконних нормативних актів та інших індивідуальних актів, що відповідають законам. Оскільки основою дисципліни є законність, то між ними існує тісний взаємозв’язок і взаємозалежність. А тому зміцнення державної дисципліни означає і зміцнення законності.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність законності?
2. Дайте визначення законності.
3. Назвіть принципи законності.
4. Якими юридичними засобами гарантують дотримання законності?
5. У чому полягає сутність поняття «правопорядок»?
6. Чим визначено надійність правопорядку?
7. Дайте визначення дисципліни.
8. Назвіть різновиди дисципліни.
9. У чому полягає різниця між державною дисципліною і законністю?
10. У якому співвідношенні існують поняття «трудова дисципліна» і «технологічна дисципліна» та чим вони відрізняються?

Завдання для самоконтролю

1. У навчальній літературі зазначено, що поняття «державна дисципліна» і «законність» розрізняють за обсягом їх нормативно-правової основи:

а) якщо нормативною основою є правові акти загального характеру і конкретні індивідуально-правові акти, то це _____ ;

б) якщо нормативною основою є правові акти загального характеру, то це _____ .

2. У трудовому законодавстві розрізняють поняття «трудова дисципліна» і «технологічна дисципліна»:

а) якщо норми і вимоги обумовлені загальними вимогами щодо обов’язків працівників, то це _____ ;

б) якщо норми і вимоги обумовлені дотриманням встановлених способів і порядком щодо виробничої діяльності, то це _____ .

Контрольні тестові питання

1. У навчальній літературі зазначено, що законність є:

- а) невід'ємним елементом демократії;
- б) рівнозначним до демократії поняттям;
- в) елементом діяльності державних органів.

2. Надійність правопорядку визначають:

- а) можливістю ефективного поновлення і захисту порушених прав;
- б) рівнем злочинності;
- в) статистичними показниками роботи правоохоронних органів.

3. Політичну, правову і моральну культуру громадян виявляють через дотримання:

- а) державної дисципліни;
- б) трудової дисципліни;
- в) фінансової і військової дисципліни.

Лекція 18. ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ, ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ

План

1. Поняття правосвідомості, її структура і функції.
2. Правова культура як система правової цінності та її види.
3. Формування правосвідомості і правової культури.

Ключові поняття та терміни

Правова свідомість, структура правосвідомості, елементи правосвідомості, правові знання, правові оцінки, правові установки, функції правосвідомості, правова культура, структура правової культури, види правової культури, формування правосвідомості і правової культури, правове виховання, структурні компоненти правового виховання.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Поняття правосвідомості, її структура і функції

1.1. У теорії права і навчальній літературі поняття «правова свідомість» розглядається як специфічна форма більш широкого поняття «суспільна свідомість». Щодо визначень правової свідомості, то одним із них є таке: *правова свідомість (правосвідомість)* – це система відображення правової дійсності у поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце і роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей.

1.2. *Структуру* правової свідомості складають такі елементи:

- 1) правові знання;
- 2) правові оцінки;
- 3) правові установки.

Суб'єкт набуває певного обсягу *правових знань* у процесі свого життя. Але цим ще не визначають рівень правосвідомості. Для його підвищення необхідно конкретизувати розуміння таких категорій, як сутність права, правові норми, інші правові явища, їх вимоги, цілі, призначення.

Роль *правових оцінок* полягає у тому, що особа критично оцінює, переосмислює все те, що моделюють у правових нормах, у своїй свідомості та співвідносить їх зі своїми поглядами.

Правові установки відображають не тільки готовність до певної правової поведінки, але й схильність до певних уявлень, оцінки правових явищ, тобто правові установки впливають як на регулятивну, так і на пізнавальну та оцінну функції свідомості.

1.3. Функції правосвідомості – це головні напрями її впливу на правові явища, правову систему у цілому. До основних *функцій* відносять:

а) пізнання правової дійсності, у результаті чого формують правові теорії, концепції, ідеї і суб'єкти набувають правових знань;

б) визначення основних якостей норм права, форм і засобів правового регулювання через правові принципи, що є результатом правосвідомості;

в) здійснення впливу права на суспільні відносини через правосвідомість суб'єктів права, їх правові знання, оцінки, почуття, мотиви і установки.

2. Правова культура як система правової цінності та її види

2.1. У навчальній літературі правову культуру розглядають як різновид загальної культури суспільства, особливі риси якої пов'язані з правом, правовою системою та іншими правовими явищами. Одним із визначень цього поняття є таке: *правова культура* – це система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності.

2.2. Структура правової культури носить складний характер. Залежно від суб'єктів правової культури її поділяють на такі *види*:

- 1) правову культуру суспільства;
- 2) правову культуру соціальної групи;
- 3) правову культуру особи.

Кожному з цих суб'єктів притаманні свої цінності, характерні риси, функції тощо.

Правову культуру суспільства складають такі правові утворення:

- а) система правових норм;
- б) сукупність правовідносин;
- в) сукупність суб'єктів права;

- г) правосвідомість;
- г) режим законності і правопорядку.

Правову культуру соціальної групи характеризують тим, що у процесі правової діяльності її членів закріплюються існуючі і утворюються нові правові цінності.

Правова культура особи включає в себе правосвідомість, розуміння принципів права, повагу до нього, упевненість у справедливості законів, юридичних прав і обов'язків та інших правових явищ.

Правову культуру особи, виходячи з її правової діяльності, поділяють на:

- а) теоретичну і практичну, в тому числі і професійну;
- б) продуктивну і репродуктивну.

3. Формування правосвідомості і правової культури

3.1. Формування правосвідомості і правової культури особистості в нашому суспільстві відбувається як *стихийно*, так і *цілеспрямовано*, у результаті діяльності держави, її органів і установ з формування правових знань, поваги до права і закону, соціально-правової активності.

Практика свідчить про те, що найбільш ефективно на формування правосвідомості і правової культури особистості впливає *правове виховання населення*.

3.2. У системі правового виховання можна виділити такі структурні компоненти:

- мету правового виховання;
- принципи правового виховання;
- форми правового виховання;
- зміст правового виховання;
- методи правового виховання.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення правосвідомості.
2. Назвіть елементи правосвідомості.
3. Назвіть функції правосвідомості.
4. Дайте визначення правової культури.
5. Назвіть види правової культури.
6. У чому полягає сутність формування правосвідомості і правової культури?
7. Назвіть структурні компоненти правового виховання.

Завдання для самоконтролю

1. Залежно від суб'єктів правової культури її поділяють на види:

а) якщо суб'єкту притаманні такі правові утворення, як система норм права, сукупність правовідносин, сукупність суб'єктів права, правосвідомість, режим законності і правопорядку, то це правова культура _____;

б) якщо за суб'єктами в процесі їх правової діяльності закріплюються існуючі і утворюються нові правові цінності, то це правова культура _____;

в) якщо правова культура суб'єкта включає в себе правосвідомість, розуміння принципів права, повагу до нього, упевненість у справедливості законів, юридичних прав і обов'язків та інших правових явищ, то це правова культура _____.

Контрольні тестові питання

1. Для підвищення рівня правосвідомості необхідно:

а) конкретизувати розуміння таких категорій, як сутність права, правові норми і відносини, інші правові явища та їх вигоди, мета, призначення;

б) отримати вищу юридичну освіту;

в) набути практичного досвіду у сфері юриспруденції.

2. Найбільш ефективно на формування правосвідомості і правової культури впливає:

а) правове виховання;

б) розширення системи юридичного навчання;

в) збільшення обсягу друкування юридичної літератури.

Лекція 19. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО МЕХАНІЗМ

План

1. Поняття, предмет і способи правового регулювання.
2. Механізм, основні елементи та стадії правового регулювання.
3. Ефективність правового регулювання, його мета і показники.
4. Місце і роль держави у функціонуванні механізму правового регулювання.

Ключові поняття та терміни

Правовий вплив, правове регулювання, предмет правового регулювання, ознаки правових відносин, що складають предмет правового регулювання, прийоми і способи правового регулювання, дозволи, зобов'язання, заборони, заохочення, механізм правового регулювання, елементи механізму правового регулювання, стадії процесу правового регулювання, ефективність правового регулювання, мета правового регулювання, показники забезпечення ефективності правового регулювання, правотворча діяльність держави, правозастосовча діяльність держави, правохоронна діяльність держави.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Поняття, предмет і способи правового регулювання

1.1. У повсякденному житті, завдяки правовим нормам, відбуваються певні зміни, тобто постійно здійснюється процес регулятивного впливу права на суспільні відносини. Це відображено у наданні одним суб'єктам суспільних відносин певних прав і в накладанні на інших певних юридичних обов'язків, пов'язуючи їх тим самим взаємними правами і обов'язками.

Слід мати на увазі, що в реальному житті право впливає на суспільні відносини як юридичними, так і неюридичними засобами. Тому розрізняють два поняття: «правовий вплив» і «правове регулювання».

Звідси *правовий вплив* – це дія права на широке коло суспільних відносин, свідомість і поведінку людей за допомогою неправових (психологічних, ідеологічних та ін.) механізмів.

Правове регулювання – це дія права на суспільні відносини за допомогою певних юридичних засобів, насамперед норм права.

1.2. Виходячи з вищенаведеного, можна дійти висновку, що *предметом правового регулювання* є не всі правові відносини, а лише ті, що мають такі *ознаки*:

1) ці відносини виникають між людьми та їх об'єднаннями;
2) суб'єкти цих відносин є свідомими і вольовими їх учасниками;

3) саме ці відносини є найважливішими, бо мають принципове значення для держави, об'єднань людей та конкретних осіб;

4) ці відносини об'єктивно потребують і піддаються юридичній регламентації.

1.3. Правове регулювання здійснюють за допомогою таких *прийомів* або *способів*:

а) *дозвіл*, тобто надання суб'єкту права на здійснення певних діянь;

б) *зобов'язання*, тобто юридично закріплена необхідність певної поведінки в тих чи інших умовах, обставинах (наприклад, покладання обов'язку забезпечення обвинуваченому права на захист);

в) *заборона*, тобто необхідність утримуватися від певної поведінки (наприклад, заборона пропаганди війни й інші вимоги, які викладені у нормах Особливої частини Кримінального кодексу);

г) *заохочення*, тобто встановлення у правових нормах можливості одержання певних пільг і переваг за здійснення бажаних або корисних для держави і суспільства діянь. Наприклад, скорочений робочий день для працівників зі шкідливими умовами праці.

2. Механізм, основні елементи та стадії правового регулювання

2.1. Визначення механізму правового регулювання обумовлено і впливає із визначення правового регулювання, яким є дія права на суспільні відносини з допомогою певних юридичних засобів.

Отже, *механізм правового регулювання* – це сукупність правових засобів, з допомогою яких поведінку суб'єктів суспільних відносин приводять у відповідність до приписів, що містяться у правових нормах.

2.2. Механізм правового регулювання складають такі *елементи*:

- 1) норми права;
- 2) правові відносини;
- 3) акти реалізації прав і обов'язків.

На процес правового регулювання суттєво впливають такі правові явища:

- законність;
- правосвідомість;
- правова культура.

2.3. Оскільки процес правового регулювання є досить складним і довготривалим явищем, то складений він на таких *стадіях*:

а) *правова регламентація суспільних відносин*, на якій із метою врегулювання певних суспільних відносин розробляють і приймають загальнообов'язкові правила поведінки (юридичні норми);

б) *виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків* – відбувається перехід від загальних приписів норм права до конкретної моделі поведінки визначених суб'єктів;

в) *реалізація (фактичне використання) суб'єктивних прав і юридичних обов'язків* – приписи норм права фактично втілюються в реальну поведінку суб'єктів права.

3. Ефективність правового регулювання, його мета і показники

3.1. Як відомо, правові приписи (норми права) приймають із певною метою, тобто для досягнення необхідного суспільно корисного результату. Тому суспільство зацікавлене як у досягненні мети, яка визначена під час видання норм права, так і кінцевого результату їх дії, що і забезпечує правове регулювання.

Якщо виходити з того, що філософський термін «ефективність» застосовують у значенні результату, наслідку якогось явища, то це означає, що результативність дієвості правових норм органічно пов'язана з їх *ефективністю*. При цьому у навчальній юридичній літературі висловлена думка, що критерієм ефективності впливу норм права на суспільні відносини є *міра досягнення цілей*, поставлених перед ними.

3.2. Стверджується також, що і *критерієм ефективності правового регулювання* є мета, в якості якої виступають:

а) закріплення за допомогою юридичних засобів уже існуючих суспільних відносин, що відповідають загальному інтересу суспільства, та їх стимулювання;

б) створення умов для виникнення і розвитку нових форм суспільних відносин;

в) вилучення з практики соціально небезпечних відносин.

3.3. Основними *показниками*, що забезпечують ефективність правового регулювання, є:

– відповідність вимог правових норм соціально-економічному розвитку суспільства;

– рівень досконалості законодавства;

– рівень правової культури громадян.

4. Місце і роль держави у функціонуванні механізму правового регулювання

Місце і роль держави у функціонуванні механізму правового регулювання обумовлені зв'язком між державою і правом, оскільки саме держава як основний елемент політичної влади забезпечує через свій апарат *правотворчу, правозастосовчу і правоохоронну* його діяльність. Тому діяльність апарату держави (державних органів) і визначають як необхідну *умову* функціонування механізму правового регулювання суспільних відносин.

Важливу роль *правотворчої* діяльності, як це зазначено вище, пояснюють тим, що саме держава для досягнення необхідного суспільно корисного результату приймає загальнообов'язкові правила поведінки (правові норми). Але практика життєдіяльності суспільства свідчить про те, що наявності самих норм права ще не достатньо як для досягнення суспільно корисного результату в цілому, так і для виникнення конкретних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків зокрема, чим і зумовлена необхідність правозастосування.

Правозастосовча діяльність держави відіграє особливу роль у функціонуванні механізму правового регулювання, оскільки саме у процесі правозастосування реалізують визначені владні повноваження органів держави. Тому в навчальній літературі і утвердилась думка про те, що в процесі правотворчої діяльності започатковане загальне нормативне регулювання, а завдання правозастосовчої діяльності полягає у продовженні такого регулювання шляхом видання актів застосування норм права.

Оскільки *правоохоронна діяльність держави* є загальновідомою і більш поглиблено буде розглядатися у подальшому вивченні галузей права, то ми обмежимося лише загальним зазначенням цього питання.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення правового впливу на суспільні відносини.
2. Дайте визначення правового регулювання суспільних відносин.
3. Назвіть ознаки правовідносин, які складають предмет правового регулювання.
4. Назвіть прийоми і способи правового регулювання.
5. Дайте визначення механізму правового регулювання.
6. Назвіть елементи механізму правового регулювання.
7. Назвіть стадії процесу правового регулювання.
8. Що складає зміст ефективності правового регулювання?
9. Назвіть мету правового регулювання.
10. У чому полягає провідна роль держави щодо здійснення правового регулювання?

Завдання для самоконтролю

1. У теорії права під час розгляду питання про вплив права на суспільні відносини вживають поняття «правовий вплив» і «правове регулювання»:

а) якщо право діє на суспільні відносини, свідомість і поведінку людей за допомогою неправових (психологічний, ідеологічний та ін.) механізмів, то це «_____»;

б) якщо право діє на суспільні відносини за допомогою юридичних засобів, перш за все норм права, то це «_____».

2. Правове регулювання здійснюють за допомогою певних прийомів і способів:

а) якщо суб'єкту надають право на здійснення певних діянь, то це _____;

б) якщо за суб'єктом юридично закріплена необхідність певної поведінки у тих чи інших умовах, обставинах, то це _____;

в) якщо для суб'єкта передбачена необхідність утримуватися від певної поведінки, то це _____;

г) якщо у правових нормах встановлена можливість одержання суб'єктом певних пільг і переваг за здійснення бажаних або корисних для держави і суспільства діянь, то це _____.

3. Процес правового регулювання складають певні стадії:

а) якщо з метою врегулювання суспільних відносин розроб-

ляють і приймають загальнообов'язкові правила поведінки (норми права), то це стадія _____;

б) якщо відбувається перехід від загальних приписів норм права до конкретної моделі поведінки визначених суб'єктів, то це стадія _____;

в) якщо приписи норм права фактично втілені у реальну поведінку суб'єктів права, то це стадія _____.

Контрольні тестові питання

1. Предметом правового регулювання є суспільні відносини:

- а) не всі;
- б) всі без винятку;
- в) це питання не має принципового значення щодо правового регулювання.

2. Критерієм ефективності дії правових норм є:

- а) міра досягнення мети, поставленої перед ними;
- б) формальне закріплення дій визначених суб'єктів;
- в) визначення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків для суб'єктів права.

Лекція 20. ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИКА

План

1. Поняття процесуального права (процесуальної форми) і його призначення.
2. Система процесуального права.
3. Особливості норм процесуального права.

Ключові поняття та терміни

Матеріальні і процесуальні норми права, матеріальні і процесуальні галузі права, процесуальне право, процесуальна форма, юридичний процес, юрисдикційна (правоохоронна) діяльність, види процесів: установчий, правотворчий, правозастосовчий, судовий, контрольний, призначення процесуального права, система процесуального права, сутність і особливості процесуальних норм, особливості структурної побудови (диспозиція, гіпотеза, санкція) процесуальних норм, об'єктивізація (розміщення) процесуальних норм у законодавчих актах.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Поняття процесуального права (процесуальної форми) і його призначення

1.1. У попередніх темах було зазначено, що за предметом правового регулювання норми права поділяють на *матеріальні* і *процесуальні*. Перші з них встановлюють бажане правило поведінки та права і обов'язки суб'єктів, а тому структурно вони об'єднані в *матеріальних галузях права*. Другі – регламентують порядок, форми й методи реалізації прав і обов'язків, встановлених у матеріальних нормах права, а тому структурно об'єднані у *процесуальних галузях права (процесуальному праві)*.

Вищезазначене і обумовило виокремлення у теорії права таких понять: «*процесуальне право*», «*процесуальна форма*», «*юридичний процес*». Слід зазначити, що серед вчених-юристів і на сьогоднішній день так і не склалося чіткого уявлення про зазначені поняття та визначення їх змісту. Разом з тим слід зазначити, що всі ці три поняття у теоретичній і навчальній юридичній літературі вживають як синоніми.

Традиційно, як у колишній радянській, так і нинішній українській теорії права, ці категорії використовують стосовно юрисдикційної (правоохоронної) діяльності державних органів з вирішення правових суперечок і розгляду справ про правопорушення. Ця точка зору найбільш об'ємно і змістовно аргументована в колективній праці «Советский уголовно-процесуальный закон и проблемы его эффективности», яка видана в кінці 70-х років минулого сторіччя. Саме таке розуміння понять: «процесуальне право», «процесуальна форма» та «юридичний процес» у сучасній теорії права називають вузьким їх значенням.

В іншій колективній праці «Юридическая процесуальная форма. Теория и практика», виданій у 1976 році на підставі наявних на той час наукових розробок, були: по-перше, введені в науковий і практичний обіг поняття «процесуальне право», «процесуальна форма», «юридичний процес»; по-друге, стверджувалося, що процесуальна форма має місце не тільки у діяльності суду і пов'язаних із ним органів держави (тобто в юрисдикційній, правоохоронній діяльності), а й в інших сферах, у яких норми права регулюють також і позитивні (правомірні) дії суб'єктів суспільного життя; по-третє, будь-яка галузь матеріального права потребує застосування відповідних процесуальних форм. Цю точку зору, на відміну від вузького розуміння значення процесуального права, процесуальної форми і юридичного процесу, у науковій літературі називають їх розумінням у широкому значенні.

У даній монографії подано також визначення процесуальної форми у плані загальної теорії права. *Процесуальна форма* – це сукупність однорідних процедурних вимог, які висувають до дій учасників процесу, які направлені на досягнення певного матеріально-правового результату.

Доречно зазначити, що в сучасній українській юридичній літературі (наприклад, навчальний посібник «Теорія держави і права» 2003 року, підручник «Адміністративний процес» 2001 року) підтримують ідею визнання понять: «процесуальне право», «процесуальна форма» і «юридичний процес» в їх широкому розумінні. Зокрема, у зазначеній колективній праці «Теорія держави і права» юридичний процес визначається як система взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених державних органів, посадових осіб, а також визначених нормами права інших суб'єктів, які знаходять своє вираження у здійсненні операцій, спрямованих на вирішення юридичних

справ, породжують певні юридичні наслідки і регулюються процесуальними нормами. Як видно з цього визначення, автори навчального посібника замість поняття «процесуальна форма» вживають поняття «юридичний процес».

Цікавою у навчальному посібнику є пропозиція класифікації юридичного процесу на *види*, за основу якої пропонують не предметну ознаку (відповідні галузі матеріального права), а функціональний зв'язок юридичного процесу з механізмом правового регулювання, тобто функціональну ознаку. На цій підставі виділені такі *види* процесів: а) *установчий процес* – діяльність відповідних суб'єктів із реалізації норм матеріального права, якими встановлений порядок формування, перебудова чи скасування органів держави, призначення і звільнення посадових осіб та інших суб'єктів управління; б) *правотворчий процес* – діяльність визначених суб'єктів щодо підготовки проектів нормативно-правових актів, їх затвердження та офіційного проголошення; в) *правозастосовчий процес* – діяльність уповноважених суб'єктів із розгляду і вирішення індивідуальних справ, що мають юридичні наслідки; г) *судовий процес* – здійснення правосуддя; ґ) *контрольний процес* – діяльність відповідних суб'єктів щодо здійснення перевірок із дотримання підлеглими суб'єктами правових приписів і припинення правопорушень передбаченими організаційно-правовими засобами.

Підсумовуючи коротко вищезазначене, можна дійти до висновку, що процесуальна форма (незалежно від того, розглядають її у вузькому чи широкому розумінні): *по-перше*, обумовлена змістом правозастосовчої діяльності державних органів; *по-друге*, нерозривно пов'язана з такою діяльністю; *по-третє*, є завжди засобом, умовою та гарантією здійснення поставлених перед цими органами завдань.

Щодо *призначення* процесуального права, то процесуально-правова література стверджує, що в загальному плані його призначенням є реалізація норм матеріального права в певній процесуальній формі, оскільки перше є похідним від другого та обслуговує потреби ефективної реалізації останнього.

2. Система процесуального права

Необхідно зазначити, що в загальній теорії права і теоріях галузевих правових наук визначення *системи процесуального права* обумовлене його розумінням у вузькому чи широкому значенні.

Так, прихильники ідеї розуміння процесуального права у вузькому значенні вважають, що його систему складають три галузі: кримінально-процесуальне, цивільне процесуальне та адміністративно-процесуальне право. Щодо адміністративно-процесуального права завжди роблять наголос на тому, що його змістом є діяльність тих органів, які пов'язані з судом, тобто лише юрисдикційна діяльність виконавчо-розпорядчих органів.

Та частина вчених, яка визначає процесуальне право в широкому розумінні, під час визначення його системи виходить, перш за все, з того (як це вже зазначалось), що будь-яка галузь матеріального права для реалізації приписів своїх норм потребує певної правозастосовчої діяльності визначених уповноважених на це суб'єктів. Тому, на їх думку, окрім трьох зазначених галузей процесуального права, у систему процесуального права входять також і такі галузі: конституційно-процесуальне, фінансово-процесуальне, трудове процесуальне, земельно-процесуальне, господарсько-процесуальне й інші галузі процесуального права.

Як бачимо, в основу класифікації покладені відповідні галузі матеріального права. Разом з тим окремі вчені (зокрема, автори згадуваного уже навчального посібника «Теорія держави і права») пропонують таке визначення *системи процесуального права*: це відносно самостійна, об'єктивно зумовлена, збалансована і внутрішньо несуперечлива сукупність процесуальних норм, що диференціюють на галузі, інститути та норми. Тому, на їх думку, *елементами* системи процесуального права є: галузь процесуального права, інститут процесуального права і норма процесуального права.

На нашу думку, перевагу все таки необхідно віддати першій точці зору. Ми виходимо з того факту, що прихильники обох точок зору: по-перше, під час визначення призначення процесуального права не враховують того очевидного факту, що і цивільне процесуальне право, і адміністративно-процесуальне право (на відміну від кримінально-процесуального права) реалізують норми не тільки суцього цивільного і адміністративного права, а й низки інших галузей матеріального права; по-друге, не тільки основні ідеологи цих двох точок зору М. С. Строгович і В. М. Горшенев, а й інші їх прихильники не вбачають по суті різниці між термінами «процес» і «процедура». На наш погляд, саме ці наші застереження і не дають можливості зблизити позиції вчених та виробити прийнятний підхід щодо питання про зміст і систему процесуального права.

3. Особливості норм процесуального права

У юридичній літературі розгляд питання про сутність і особливості процесуальних норм обумовлений поділом права на матеріальне і процесуальне, співвідношення між якими побудоване на тому, що процесуальне право є похідним від матеріального, а тому його призначенням є реалізація норм матеріального права у певній процесуальній формі. Зазначено також, що процесуальні норми мають такі ж родові ознаки, які властиві будь-яким правовим нормам у всіх галузях права.

Разом з тим є загально визнаним і той факт, що норми процесуального права відрізняються від норм матеріального права своїм змістом. Зокрема, їх розрізняють за:

а) призначенням, що виявляється у своєрідності приписів процесуальних норм;

б) особливостями їх адресата;

в) деякими моментами їх структурної побудови.

Усе це визначається передусім характером функціонального призначення процесуальних норм. Якщо норми матеріального права безпосередньо регулюють поведінку людей, їх колективів, держави і її органів, то норми процесуального права призначені для регулювання організаційних суспільних відносин, які виникають у процесі застосування норм матеріального права, та мають за мету досягнення результату, що передбачений нормою матеріального права. Саме особливості функціонального призначення процесуальних норм і визначають своєрідність їх приписів. Вони носять процедурний характер і визначають найбільш доцільний порядок здійснення правотворчої чи правозастосовчої діяльності, а також визначають порядок організації органів держави та здійснення ними своєї компетенції.

Приписи процесуальних норм адресують, як правило, суб'єктам, які наділені владними повноваженнями із застосування норм матеріального права. Отже, приписи процесуальних норм щодо суб'єктів, уповноважених організувати правозастосовчий процес, виступають завжди у формі категоричного веління (наприклад, кримінальне судочинство). Стосовно поведінки інших учасників правозастосовчого процесу ці приписи можуть містити і диспозитивні засади, що є характерним для цивільних, трудових, земельних, багатьох норм адміністративного права та інших процесуальних норм.

Щодо структурної побудови процесуальних норм, то необхідно зазначити таке. Більшість вчених-процесуалістів погоджу-

ється з тим, що норми процесуального права, так як і норми матеріального права, мають трьохелементну структуру (диспозиція, гіпотеза, санкція). Проте в теорії права під час характеристики кожної структурної частини норм процесуального права виділяють певні їх особливості. Зазначено, наприклад, що особливістю диспозицій процесуальних норм є те, що вони виступають у формі реалізації норм матеріального права. Умови і обставини, що містяться у гіпотезі процесуальної норми, за наявності яких вона і реалізується, насамперед визначені змістом застосованої норми матеріального права. Саме ця обставина й створює абстракцію нібито «присутності» норми матеріального права у гіпотезі відповідної процесуальної норми. У санкціях процесуальних норм вказано на негативні наслідки у випадках невиконання приписів, які містяться в їх диспозиціях. Такими наслідками може бути відміна правозастосовчого акта, визнання недійсними дій, які не відповідають вимогам диспозицій процесуальних норм, тощо.

Необхідно звернути увагу і на такі особливості процесуальних норм. По-перше, усі вони мають певну самостійність відносно галузей матеріального права і не входять в їх зміст як складові частини. А той факт, що в одному законодавчому акті нерідко об'єднуються і матеріальні, і процесуальні норми, в юридичній літературі пояснюють такими причинами: або законодавець керувався інтересами зручності користування таким нормативним актом; або тим, що ще не знайдені більш зручні форми об'єктивізації тих чи інших процесуальних норм. По-друге, як це зазначено у другому питанні лекції, через норми і цивільного процесуального права, і адміністративно-процесуального права реалізують не тільки матеріальні норми цивільного і адміністративного права, а й ряд інших галузей матеріального права.

Питання для самоконтролю

1. На які види поділяють норми права за предметом правового регулювання?
2. Визначте зміст норм матеріальних і процесуальних галузей права.
3. Що означає визначення процесуальної форми у вузькому та широкому її розумінні?
4. Дайте визначення процесуальної форми.
5. Назвіть види юридичного процесу, які визначають у сучасній українській теорії права.

6. У чому виражено призначення процесуального права?
7. Назвіть систему процесуального права у вузькому розумінні.
8. Назвіть систему процесуального права у широкому розумінні.
9. Дайте визначення системи процесуального права.
10. Назвіть елементи системи процесуального права.
11. У чому полягають особливості призначення цивільного процесуального й адміністративно-процесуального права?
12. У чому полягає призначення процесуальних норм?
13. За якими класифікаційними ознаками процесуальні норми відрізняють від норм матеріального права?
14. Назвіть особливості структурної побудови (диспозиція, гіпотеза, санкція) процесуальних норм.
15. У чому полягає особливість об'єктивізації (розміщення) процесуальних норм у законодавчих актах?

Завдання для самоконтролю

1. За предметом правового регулювання право поділяють на матеріальні і процесуальні галузі:

а) якщо норми права встановлюють бажане правило поведінки та права й обов'язки суб'єктів, то це норми _____ галузей права;

б) якщо норми права регламентують порядок, форми і методи реалізації прав і обов'язків, то це норми _____ галузей права.

2. Поняття «процесуальна форма» визначають у теорії права у вузькому і широкому її значенні:

а) якщо це поняття використовують стосовно юрисдикційної (правоохоронної) діяльності, то його розуміють у _____ значенні;

б) якщо це поняття використовують також стосовно і позитивних (правомірних) дій суб'єктів суспільного життя, то його розуміють у _____ значенні.

3. Система процесуального права зумовлена його розумінням у вузькому чи широкому значенні:

а) у вузькому значенні систему процесуального права складають такі галузі права _____ ;

б) у широкому значенні систему процесуального права складають такі галузі права _____ .

Контрольні тестові питання

1. Правові поняття «процесуальне право», «процесуальна форма», «юридичний процес» – це:

- а) синоніми;
- б) самостійні поняття;
- в) поняття, які мають свої особливості.

2. Призначенням процесуального права є:

- а) реалізація норм матеріального права у певній процесуальній формі;
- б) встановлення ознак правопорушення і осіб, що їх скоїли;
- в) встановлення вини правопорушника та визначення йому виду і міри покарання.

3. Співвідношення між процесуальним і матеріальним правом зумовлено тим фактором, що:

- а) перше є похідним від другого;
- б) ці галузі права є самостійними;
- в) ці галузі є взаємозалежними.

4. Процесуальні і матеріальні норми права відрізняють за:

- а) своїм змістом;
- б) структурою побудови;
- в) нічим не відрізняють одне від одного.

5. У теорії права існує думка про те, що кожна галузь процесуального права повинна відповідати певній галузі матеріального права:

- а) ця думка не стосується цивільного процесуального й адміністративно-процесуального права;
- б) вона стосується усіх галузей процесуального права;
- в) така думка є теоретично необґрунтованою.

Лекція 21. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВИХ СИСТЕМ СВІТУ

План

1. Структура, форми (джерела) і система права романо-німецької правової сім'ї.
2. Англійська правова сім'я та структура, форми (джерела) і система її права.
3. Особливості виникнення, форми (джерела) та структура мусульманського права.
4. Характеристика сім'ї традиційного права та особливості права країн Африки, Китаю та Японії.

Ключові поняття та терміни

Романо-німецька правова сім'я, публічне право, приватне право, судовий прецедент, наукова доктрина, загальні принципи, загальне право, право справедливості, суд лорда-канцлера, високе правосуддя, нижче правосуддя, система загального права, система права справедливості, мусульманське право, іслам, шаріат, Коран, Суна, Іджма, правова доктрина (фікх), кіякс, школа сунітського права, школа шіїтського права, злочини групи хадд, злочини групи кікас, злочини групи тазир, сім'я традиційного права, традиційне суспільство, звичай, звичаєве право, юридична ентологія, традиційне право.

Матеріали для вивчення питань плану

1. Структура, форми (джерела) і система права романо-німецької правової сім'ї

1.1. Правова система романо-німецької правової сім'ї розповсюджена в країнах Європи та державах, що раніше були їх колоніями. До цих країн Європи (за винятком Англії) належить і Україна.

Назва «романо-німецька правова сім'я» зумовлена двома факторами: перший – юристи середньовічних німецьких князівств, які утворилися після підкорення германськими племенами Римської імперії, пристосовували положення римського права до сучасних їм умов; другий – в основу правової системи цієї сім'ї покладені поняття і принципи, що були сформовані у римському праві.

Основою *структури* правових систем країн романо-німецької правової сім'ї є поділ права на *публічне* і *приватне*, який практично має загальний характер. До публічного права відносять інститути і галузі, що визначають статус і порядок діяльності органів держави та відносини особи з державою, а інститути і галузі, що регулюють взаємовідносини між індивідами, – до приватного права. Вважають, що створення і забезпечення функціонування публічного права – це прерогатива держави, а приватного – громадянського суспільства.

1.2. У країнах романо-німецької правової сім'ї до *форм* (джерел) права відносять:

- а) нормативно-правовий акт;
- б) правовий звичай;
- в) судовий прецедент;
- г) наукову доктрину;
- ґ) загальні принципи.

Письмовий *нормативно-правовий акт* є основною формою (джерелом) правової системи романо-німецької правової сім'ї, у якому і містяться загальнообов'язкові правила поведінки (норми права). Ієрархічну систему нормативно-правових актів складають:

- а) конституція, за нормами якої визнають найвищу юридичну силу;
- б) норми міжнародних договорів, що не суперечать конституції;
- в) закони, окремі з яких називають кодексами;
- г) регламенти, декрети, адміністративні циркуляри, що їх видають виконавчі органи влади.

Застосування *звичаю* у країнах романо-німецької правової сім'ї у цілому є обмеженим, за винятком Італії.

Щодо *судового прецеденту* як форми (джерела) правової системи романо-німецької правової сім'ї, то це питання є дискусійним. Проте незаперечним є той факт, що судова практика нерідко відіграє роль допоміжного джерела даної правової системи.

У XIII–XIX ст. у романо-німецькій правовій сім'ї головною формою (джерелом) права вважали відпрацьовану в університетах *наукову доктрину*. Саме через наукову доктрину сформовано понятійно-категоріальний апарат, який застосовує законодавець, і розробляють методи вивчення права та його застосування і тлумачення. Тому вважають, що законодавець лише відображує встановлені доктриною тенденції та сприймає підготовлені нею пропозиції під час формування норм права.

Відповідно до теорії форм (джерел) права країн романо-німецької правової сім'ї широко використовують і *загальні принципи* права. Ці принципи юристи знаходять у законодавчих нормах або поза законом. Їх метою є досягнення загального ідеалу у прийнятті такого рішення зі справи, яке б на основі консенсусу різних інтересів відповідало загальному почуттю справедливості.

1.3. Як це зазначено у юридичній літературі, в основу моделі романо-німецької правової сім'ї покладено французьке і німецьке право. Тому її і поділяють на дві групи:

а) *романську*, до якої належать Бельгія, Іспанія, Італія, Люксембург, Португалія, Франція;

б) *німецьку*, до якої належать Австрія, ФРН, Швейцарія й інші країни.

І публічне, і приватне право країн романо-німецької правової сім'ї диференційовано на такі основні *галузі*: конституційне, адміністративне, кримінальне, кримінально-процесуальне право. Якщо розглядати правову систему кожної конкретної країни, то основу їх законодавства (окрім зазначених та деяких інших галузей права) складають різноманітні кодекси, пакти, регламенти, декрети, адміністративні циркуляри, а також інші нормативні акти виконавчої влади, які вона приймає у порядку делегування їй нормотворчих повноважень.

2. Англійська правова сім'я та структура, форми (джерела) і система її права

2.1. Сім'ю англійського права нерідко називають сім'єю англосаксонського, або загального, права. До країн цієї правової сім'ї належать Австралія, Англія, Ірландія, Канада, Нова Зеландія, США, а також 36 держав, які утворилися на теренах колишніх колоній Британської імперії, що на сьогодні є членами так званої Британської співдружності. Це означає, що близько третини населення світу живе за нормами англійського права.

Особливістю *структури* сім'ї англійського права є те, що вона, на противагу країнам романо-німецької правової сім'ї, диференційована лише на *загальне право* і *право справедливості*. Отже, в англійському праві немає внутрішнього поділу на публічне і приватне та не існує галузевих інститутів як сукупності однотипних норм права. Оскільки англійське право створювалося судовою й адміністративною практикою у вигляді рішень із конкретних справ, то його норми є менш загальними і абстрактними, їх не поділяють на імперативні і диспозитивні, на норми законів

і підзаконних нормативних актів. Така структура у цілому не може бути кодифікованою, а тому англійське право є менш логічним і послідовним та важкодоступним і нераціональним.

Загальне право створювали королівські судді у часи середньовіччя шляхом дотримання раніше прийнятих рішень із конкретних справ (прецедентів). За його правилами справи розглядають в усній формі.

Право справедливості виникало на підставі повноважень короля через діяльність суду лорда-канцлера зі створення спеціальної юрисдикції, спрямованій на пом'якшення і доповнення загального права та вирішення справ без посилання не на прецеденти, а відповідно до загальних принципів права, поняття добра, справедливості та вимог моралі й совісті. За цим правом справи розглядають у письмовій формі.

2.2. До *форм (джерел)* англійського права відносять:

- а) прецедент;
- б) закони і підзаконні нормативні акти;
- в) звичаї.

Як зазначалося, *прецедент* створює судова практика, а тому його вважають головним джерелом англійського права. Відповідно до основних принципів судоустрою в Англії виділяють *високе правосуддя*, що здійснюють вищі суди, і *нижче правосуддя*, яке здійснюють численні суди. Особливу увагу надають високим судам, оскільки створені ними прецеденти належить наслідувати.

Відповідно до Актів про судоустрій (1873–1879 рр.), Закону про суд (1971 р.), Закону про Верховний суд (1981 р.) високим судом визнають Верховний суд, до складу якого входять: Високий суд, Суд корони, Апеляційний суд, Апеляційний комітет палати лордів, Судовий комітет Таємної ради, який утворюють у складі суддів палати лордів та суддів держав, які є членами Співдружності.

Закони і підзаконні нормативні акти як джерела англійського права (за відсутності в Англії писаної конституції) – це сукупність норм законодавчого походження, які регламентують основні права і обов'язки підданих. Їх дотримання можливе лише за умови відповідності нормам судової практики.

Звичай як форма (джерело) права має у сучасному англійському праві дуже обмежене використання.

2.3. *Систему* англійського права на сьогодні формують з:

- а) системи загального права;
- б) системи права справедливості.

Кожна з цих систем має власний предмет і процедуру регулювання.

Такий поділ зумовлює необхідність визначення питання, за процедурою якого виду права належить розглядати ту чи іншу справу. Тому визначено, що питання кримінального, договірного, цивільно-деліктного характеру віднесені до загального права. Питання про нерухомість, довірену власність, торгівлю, спадкування тощо віднесені до права справедливості.

Щодо таких країн, як США, Австралія, Ірландія, Канада, Нова Зеландія, то необхідно зазначити, що їх правові системи розвивалися і функціонують на основі ідей, принципів і норм англосаксонського права, хоча кожна із них має свої особливості.

Правова система США, наприклад, обумовлена формами державного правління і устрою, а тому відмінна від англійської правової системи структурною побудовою судової влади та її юрисдикцією.

В інших вищезазначених країнах особливістю їх правових систем є:

- різний рівень застосування англійського загального права і права справедливості та судового прецеденту;
- співвідношення між законодавством парламенту та штатів і провінцій;
- застосування законів, що приймав англійський парламент;
- структура та компетенція судової влади.

3. Особливості виникнення, форми (джерела) та структура мусульманського права

3.1. Особливістю мусульманського права і його відмінністю від романо-німецького і англійського права є його нерозривний зв'язок із релігією ісламу. «Іслам» у перекладі з арабської означає «покірність», а тому основу його ідеї становить беззастережна покірність настановам Аллаха. Засновником цієї релігії, що виникла на початку VII ст. н. е. серед арабів-кочівників Аравійського півострова, є Магомет (Мухаммед) – (571–632). Як засвідчують перекази, Магомет не ставив за мету створення права, тому в мусульманському праві юридичним тонкощам (за винятком окремих видів відносин) не надають великого значення і його основним напрямом є визначення загальних орієнтирів поведінки.

Складовою частиною ісламу є шаріат («шлях праведного життя»), що являє собою сукупність норм мусульманського

права, релігійних та обрядових настанов і правил, які регламентують не тільки поведінку мусульман в усіх сферах суспільного і особистого життя, а й їх думки і почуття.

Правознавці-ісламісти сформулювали низку принципів шариату, до яких відносять: рівність, братерство, свободу, справедливість. Разом з тим зазначено, що аналіз принципових настанов шариату, які безпосередньо стосуються і мусульманського права, показує, що в його межах існує значна кількість суперечливих та взаємовиключних норм. Саме їх наявність і надає можливість використовувати ті чи інші приписи мусульманського права для задоволення особистих потреб осіб чи груп, що перебувають при владі.

3.2. Ісламські дослідники вважають, що мусульманське право відрізняється від інших правових систем світу, які, на їх думку, є результатом людської діяльності, тим, що воно подароване людям Аллахом через пророка Магомета. Отже, зазначена відмінність та походження мусульманського права обумовили і його матеріальні форми (джерела). На сьогоднішній день до джерел мусульманського права відносять:

- а) Коран;
- б) Суну;
- в) Іджму;
- г) правову доктрину (фікх);
- г) кіякс.

Коран (з арабської – «читання») є першим і найголовнішим джерелом мусульманського права. У Корані зафіксовані: а) проповіді Магомета, які були нав'язані йому безпосередньо Аллахом; б) давні легенди і навчання, переказані Магометом; в) низка полемічних проповідей Магомета, направлених проти іудейства і християнства. Як свідчить легенда, у 651 році всі одкровення Магомета, які збереглися у пам'яті та приватних записах, були зібрані і зведені до одного списку. Цей текст визнають єдиним і істинним словом Аллаха.

Суна – це друге за значенням джерело мусульманського права у формі збірника оповідей (адати) про життя і діяння пророка Магомета, які й мають слугувати взірцем поведінки віруючих у їх повсякденному житті.

Іджма – це збірка однотайних рішень визначних вчених ісламу (муджатахідів) щодо тих питань, які не врегульовані Кораном і Суною. Необхідно зазначити, що Коран і Суна уособлюють історичну та концептуально-ідеологічну основу мусульманського права, а Іджма формулює конкретні норми права, які регулюють

ті чи інші життєві ситуації. Причому більшість конкретних норм мусульманського права застосовують лише тоді, коли вони підтверджені Іджмою.

Правові доктрини (фікх) – це праці засновників і найавторитетніших теоретиків різних шкіл мусульманського права, яких вважають основою науки про право. Оскільки змістом теоретичних досліджень є обґрунтування рішень, що приймали судді, то дослідження самі собою стали безпосередньо чинним правом.

Кіяс – це висновки за аналогією. Застосування аналогії дає можливість усунути не тільки прогалини, а й протиріччя, що є у нормативних приписах Корану і Суні.

3.3. Питання про *структуру* мусульманського права на сьогоднішній день залишають все ще дискусійним, а тому її побудова (з урахуванням наявності значної кількості різноманітних наукових шкіл, основними з яких є школи сунітського і шиїтського права) є складною.

Відповідно до теорії мусульманського права *норма права* – це загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене верховним законодавцем – Аллахом. За змістом норми поділяють на дві основні групи:

- а) приписи, що містять оцінки вчинків правовірних;
- б) в яких сформульовані конкретні правила поведінки щодо певних ситуацій, а також умови здійснення та наслідки певних діянь.

Із цього і виводять різні за змістом і своєю побудовою системи мусульманського права. У теорії і практиці сучасного мусульманського права найбільш визнаним є його поділ на такі *галузі*:

1) *норми, що встановлюють правила, пов'язані з відправленням релігійного культу*. За змістом ці норми мають ритуальне значення. Але враховуючи особливості походження мусульманського права, їх розглядають на рівні з нормами, які регулюють різноманітні стосунки людей у суспільстві, а тому є загальнообов'язковими правилами поведінки та забезпечуються державним примусом;

2) *норми, що встановлюють приписи відносно особистого статусу правовірних* («Особистий статут»). У цій галузі вміщені норми, які утворюють інститути: шлюбу, розлучення, заповіту, наслідування «за законом», опіку, обмеження в правоздатності тощо;

3) *норми, що утворюють цивільне право*. До цієї галузі віднесені норми, що регулюють відносини власності, угод та їх забезпечення, виконання зобов'язань та інші;

4) *норми, що утворюють галузь «владних норм»*, спрямовані на врегулювання державних та адміністративних правових відносин (наприклад, фінансових). Їх особливістю є те, що в Корані і Суні таких норм є всього лише кілька, а основна їх частина сформульована вченими-правознавцями (фікх);

5) *норми, що утворюють галузь деліктного (кримінального) права*. Їх особливістю є те, що вони, перш за все, призначені для захисту п'яти основних цінностей ісламу: релігії, життя, розуму, продовження роду, власності. Посягання на них є злочином і карається;

6) *злочини групи «хадд»*. До цієї групи віднесені найнебезпечніші злочини, наприклад: крадіжка, перелюбство (позашлюбні статеві зносини), недоведене (неправдиве) звинувачення в перелюбстві, розбій, вживання спиртного, бунт (смута), зрада ісламу;

7) *злочини групи «кісас»*. Основними злочинами цієї групи є вбивство і тілесні ушкодження необоротного характеру, за скоєння яких призначають визначену санкцію, яка має назву «кісас» та передбачає заподіяння злочинцю шкоди, що відповідає наслідкам його діяння. У Корані, наприклад, прямо передбачено: «... душа – за душу, і око – за око, і ніс – за ніс...». Разом із тим мусульманське право допускає заміну смертної кари прощенням убивці або виплатою ним викупу за кров при обов'язковому дотриманні визначених умов і процедур;

8) *злочини групи «тазир»*. У цій групі об'єднані злочини, які посягають на «права Аллаха» (інтереси всієї общини) або на приватні інтереси та за які не передбачено точно визначених санкцій групи «хадд» чи «кісас». «Тазир» має багато різновидів (наприклад, усний осуд, до найтяжчого – смертної кари). Тому, на відміну від «хадда» і «кісасу», «тазир» може застосовуватися і до неповнолітніх;

9) *судове право*. У цю галузь внесені норми, якими регламентують порядок утворення, функціонування і компетенції органів, що покликані здійснювати правосуддя;

10) *міжнародне право*. Норми, які включені до цієї галузі «сйяр», регулюють взаємовідносини мусульманської держави на міжнародному рівні. Особливістю галузі є те, що вона об'єднує як норми міжнародно-правового характеру, так і внутрішні. Тому, на відміну від інших правових систем, мусульманське право включає, як правило, норми міжнародного права, які сформульовані у внутрішніх джерелах, а не вироблені шляхом міжнародного співробітництва.

Сучасний розвиток економіки, міжнародних зв'язків певним чином впливають і на правові системи мусульманських країн. У юридичній літературі визначають три напрями, за якими відбуваються зміни мусульманського права, а саме:

а) запозичення окремих ідей, принципів і норм романо-німецького й англійського права;

б) кодифікація норм із узгодження приписів Корану і Суні, але без зміни положень священних для мусульман джерел;

в) обмеження, а також скасування діяльності традиційних судів, що забезпечували неухильне дотримання приписів шаріату.

Відзначено також, що за рівнем застосування і впливом норм класичного мусульманського права на чинне законодавство мусульманські країни можна поділити на чотири групи:

1) країни, в яких мусульманське право має дуже широке застосування (Саудівська Аравія);

2) країни, в яких сфера застосування мусульманського права є більш помірною, але на сьогоднішній день має тенденцію до його розширення (Лівія, Пакистан);

3) більшість арабських країн (наприклад, Єгипет, Мавританія, Сирія та ін.), у конституціях і галузевих нормах яких хоча фактично і відтворені положення шаріату, але набирає сили тенденція з використання в регулюванні відповідних суспільних відносин державних нормативно-правових актів, сформульованих на принципах європейського права;

4) країн, що входили до складу СРСР, в яких започатковані різні за своєю активністю процеси з відновлення принципів і норм шаріату.

4. Характеристика сім'ї традиційного права та особливості права країн Африки, Китаю та Японії

4.1. Поняття «сім'я традиційного права» тісно пов'язане з поняттям «традиційне суспільство», яке використовують для визначення суспільств, які протиставляються (є антиподами) сучасного «індустріального» чи «постіндустріального» суспільства.

Одна з основних ознак відмінності традиційних та індустріальних суспільств полягає у диференціації соціальної ролі людей у тому, яку роль у регулюванні їх повсякденної поведінки відіграє *звичай*.

Західні вчені до традиційних суспільств відносять близько 100 сучасних держав. Зокрема, до них віднесені азіатські, 190

країни Близького і Середнього Сходу, Африки. Отже, традиційні суспільства – це перехідні суспільства, які обрали винятково свій шлях розвитку. Традиційні суспільства вивчають і досліджують науки: соціологія, соціальна антропологія, політологія, історія, економіка, правознавство. Принагідно зазначимо, що в сучасній юриспруденції України виник новий напрям – *юридична етнологія*, що вивчає племенні та родові звичаї, обряди, різні форми регульованої поведінки.

Право традиційних суспільств розглядають у порівняльному правознавстві як природне право соціальних спільностей, якого дотримується більшість населення планети. Таким чином, *традиційне право* – це сукупність елементів європейського і звичаєвого права, яке існує у писемній і неписемній формі, у звичаї та релігійному законі. До цього слід додати, що правовий звичай і на сьогоднішній день домінує в системі джерел традиційного права.

Зрозуміло, що в країнах традиційного права виникають колізії між звичаями різних етнічних спільнот, що проживають на території однієї країни. Ці колізії вирішує законодавство шляхом:

а) формування спеціального колізійного законодавства;

б) надання судам та іншим правозастосовчим органам права діяти у таких випадках за власним розсудом, тобто керуватися такою колізійною нормою звичаєвого права, яка у конкретному випадку є доцільнішою, справедливішою.

Хоча в останній час правові звичаї і почали втрачати свою роль у регулюванні найбільш важливих суспільних відносин, все ж в окремих сферах суспільного життя їх ефективність продовжує бути вищою порівняно з формалізованим правом, що зумовлено міцністю родинних зв'язків, поширеністю традиційної свідомості. Дотримання звичаєвого права пояснюється також і тим, що воно, на відміну від офіційного права, є виявом самобутності суспільства, формою національного самоствердження.

У традиційних суспільствах існує досить різноманітне поняття закону. В одних країнах (Індія, Кенія, Пакистан) під законом у вузькому значенні розуміють спільний акт парламенту і президента, а в широкому – будь-яку норму (писемну чи неписемну), яка підлягає захисту в судовому порядку. Закон як акт тільки парламенту визнають у країнах, що зазнали впливу французького права. У традиційному мусульманському праві закон взагалі має другорядне значення порівняно

з приписами Корану. У країнах, які зазнали впливу англійського права, звичай визнають як судовий прецедент, що застосовують у випадках:

- наявності прогалин у законодавстві;
- дозволу використовувати прецедентне право Англії як частину чинного законодавства країни;
- офіційного визнання судового прецеденту джерелом права.

4.2. Особливості розвитку звичаєвого права країн Африканського континенту обумовлені їх економічними, соціальними, політичними, етнічними, релігійними і культурними умовами, їх колонізацією та її наслідками. На цій підставі у юридичній літературі виділяють такі особливості звичаєвого (традиційного) права африканських країн:

- а) неписана форма;
- б) взаємодія правових і моральних норм із позицій добра і зла;
- в) вирішення конфліктних ситуацій на основі ідеї примирення;
- г) наявність різноманітних звичаєвих комплексів;
- г) поєднання елементів звичаїв, релігійних і інших соціальних норм;
- д) наявність кругової поруки;
- е) відсутність поняття суб'єктивного права індивіда;
- є) наявність права спільнот, а не індивідів;
- ж) формування сфери застосування офіційного та звичаєвого права.

4.3. Щодо Китаю і Японії, то основною особливістю їх правових систем є те, яке значення надають праву порівняно з іншими регуляторами суспільного життя.

4.3.1. Так, у Китаї до соціальних цінностей добра віднесені різні філософські течії (що проповідують традиції, етику), а позитивне право вважають певною мірою злом. Тому, наприклад, під час розв'язання конфліктів перевагу завжди надають примиренню сторін, а не встановленню правого і винного та застосуванню покарання правопорушника.

4.3.2. Звичайно, що сучасний стан розвитку далекосхідних країн традиційного права певним чином впливає на ставлення суспільства до позитивного права. В Японії, наприклад, у правову систему зараховують сучасні нормативно-правові акти (Конституцію, цивільний, торговельний кодекси), які створені за моделями німецького законодавства. У той же час у цій правовій системі широко використовують різноманітні звичаї і традиції,

які вважають джерелами права для цивільних, сімейних, торговельних та інших правових інститутів.

Поряд із цим норми традиційного права і Китаю, і Японії формувались і на інших філософських традиціях, які проповідують повну покору правителю та його намісникам, батькам і старшим за віком.

Питання для самоконтролю

1. Які країни належать до романо-німецької правової сім'ї та за якою моделлю обумовлена її назва?

2. На які види права поділяють правову систему країн романо-німецької правової сім'ї?

3. Назвіть основні форми (джерела) права в країнах романо-німецької правової сім'ї.

4. У чому полягає особливість системи права у країнах романо-німецької правової сім'ї?

5. Які країни входять до сім'ї англійського права?

6. Що таке загальне право і право справедливості?

7. Назвіть форми (джерела) англійського права.

8. Які питання регулює загальне право і право справедливості?

9. У чому полягають особливості правових систем США, Австралії, Ірландії, Канади, Нової Зеландії?

10. У чому полягають особливості виникнення мусульманського права?

11. Визначіть зміст поняття «шаріат».

12. Назвіть форми (джерела) мусульманського права та їх особливості.

13. У чому виражені особливості структури мусульманського права?

14. Назвіть основні галузі мусульманського права.

15. Назвіть три напрями, за якими відбуваються зміни в мусульманському праві.

16. Визначте чотири групи мусульманських країн за рівнем застосування і впливом норм *класичного* мусульманського права на *чинне* законодавство цих країн.

17. Що є основною ознакою традиційного права?

18. Дайте визначення традиційного права.

19. Чим пояснити високу ефективність правових звичаїв порівняно з формалізованим правом регулювання окремих сфер суспільного життя традиційних суспільств?

20. У чому полягають особливості поняття закону у традиційних суспільствах?

21. Назвіть особливості звичаєвого (традиційного) права країн Африканського континенту.

22. Охарактеризуйте особливості правових систем Китаю та Японії.

Завдання для самоконтролю

1. Правові системи романо-німецької правової сім'ї поділені на два види:

а) якщо мова йде про інститути і галузі, що визначають статус і порядок діяльності органів держави та відносини осіб з державою, то це _____ право;

б) якщо мова йде про інститути і галузі, що регулюють взаємовідносини між індивідами, то це _____ право.

2. В основу моделі романо-німецької правової сім'ї покладено французьке і німецьке право:

а) в основу моделі правових систем Бельгії, Іспанії, Італії, Люксембургу, Португалії покладено _____ право;

б) в основу моделі правових систем Австрії, Швейцарії, Угорщини та інших європейських країн покладено _____ право.

3. Правові системи країн англосаксонського права поділяють на два види:

а) якщо право створювали королівські судді шляхом дотримання раніше прийнятих рішень із конкретних справ (прецедентів), то це _____ право;

б) якщо право виникало через діяльність суду лорда-канцлера зі створення спеціальної юрисдикції відповідно до загальних принципів права, поняття добра, справедливості та вимог моралі і совісті, то це право _____ .

4. В Англії чітко визначено, за процедурою якого виду права належить розглядати ту чи іншу справу:

а) якщо це питання кримінального, договірною, цивільно-деліктного характеру, то вони віднесені до _____ права;

б) якщо це питання про нерухомість, довірчу власність, торгівлю, спадкування тощо, то вони віднесені до права _____ .

5. Які із зазначених нижче положень складають зміст Корану і Суні?

а) проповіді Магомета, які були нав'язані йому безпосередньо Аллахом; давні легенди і навчання, переказані Магометом; низка полемічних проповідей Магомета, направлених проти іудейства і християнства, складають зміст _____ ;

б) оповіді (адати) про життя і діяння пророка Магомета, які мають слугувати взірцем поведінки віруючих у їх повсякденному житті, складають зміст _____ .

6. Основною особливістю правових систем Китаю і Японії є те, яке значення надають праву порівняно з іншими регуляторами суспільного життя:

а) якщо до соціальних цінностей добра віднесені філософські течії, що проповідують традиції, етику, а позитивне право вважають у певній мірі злом, то це є ознакою правової системи _____ ;

б) якщо поряд із широким використанням різноманітних звичаїв і традицій у правову систему включають сучасні нормативно-правові акти, то це є ознакою правової системи _____ ;

в) якщо використовують філософські традиції, які проповідують повну покору правителю і його намісникам, батькам і старшим за віком, то це є ознакою правових систем _____ .

Контрольні тестові питання

1. До романо-німецької правової сім'ї належать країни:

а) Європи (за винятком Англії) та держави, що раніше були їх колоніями, і Україна;

б) Європи (включаючи Англію) і держави, що були їх колоніями;

в) Європи (включаючи Англію) і Україна.

2. У яких із зазначених нижче країнах застосування звичаю не обмежене:

а) Італія;

б) Франція;

в) Німеччина.

3. В англійському праві:

а) немає внутрішнього поділу права на публічне і приватне;

б) є такий поділ;

в) офіційно такий поділ не встановлено.

4. В Англії:

а) немає писаної конституції;

- б) така конституція є;
- в) така конституція висловлена у різних нормах законодавчого походження.

5. Особливістю мусульманського права є те, що:

- а) воно нерозривно пов'язано з ісламською релігією;
- б) мусульманське право і ісламська релігія – це одне і те саме;
- в) мусульманське право і ісламська релігія – це самостійні категорії.

6. Особливістю мусульманського міжнародного права є те, що його норми:

- а) сформульовані у внутрішніх джерелах;
- б) вироблені шляхом міжнародного співробітництва;
- в) є поєднанням внутрішніх джерел із міжнародними правовими договорами.

7. Однією із основних ознак відмінності традиційних та індустріальних суспільств є те:

- а) яку роль у регулюванні повсякденної поведінки людей відіграє звичай;
- б) яке місце у регулюванні повсякденної поведінки людей займають правові норми;
- в) яку роль у регулюванні повсякденної поведінки людей відіграють соціальні норми.

Рекомендована література

1. Акт проголошення незалежності України: Прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р.
2. Декларація прав національностей України: Прийнята Верховною Радою України 24 серпня 1991 р.
3. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р.
4. Загальна декларація прав людини: Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.
5. Конституція (Основний закон) України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року.– К.: Просвіта, 1996.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.
7. Безродний Є. В., Ковальчук Г. Н., Масний О. С. Світова класична думка про державу і право.– К.: Юрінком Інтер, 1999.
8. Безродний С. Ф. Світова класична думка про державу і право: Навч. посіб.– К.: Юрінком Інтер, 1999.
9. Гусарев С. Д. Загальна теорія держави і права (терміни, визначення, елементи змісту): Навч. посіб.– К.: Академія праці і соціальних відносин, 1998.
10. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В. В. Копейчикова.– К.: Юрінком Інтер, 1997.
11. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія права.– К.: Кондор, 2002.
12. Копейчиков В. В. Народовластие и личность.– К.: Україна, 1991.
13. Котюк В. О. Основи держави і права.– К.: Атіка, 2001.
14. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій.– К.: Вентурі, 1996.
15. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Опорні конспекти: Навч. посіб.– К.: Атіка, 2005.
16. Лемак В. В. Теорія держави і права.– Ужгород: ПП «Медіум», 2003.
17. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Основні поняття та категорії права: Конспекти лекцій з курсу «Основи права».– К.: Істина, 1993.

18. Олійник А. Ю., Гусарєв С. Д., Слюсаренко О. Л. Теорія держави і права України: Навч. посіб.– К.: Юрінком Інтер, 2001.

19. Погорілов В., Малишко М. Правова система – система права – система законодавства // Право України.– 2001.– № 9–10.– С. 11–13.

20. Рабінович П. М. Основи загальної теорії держави і права.– К.: Атіка, 1997.

21. Сидоренко М. Й. Основи правознавства: Навч. посіб. для дистанційного навчання.– К.: Університет «Україна», 2005.

22. Скакун О. Ф. Теорія держави і права.– Харків: Консум, 2000.

23. Теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В. В. Копейчикова, С. Л. Лисенкова.– К.: Юрінком Інтер, 2003.

24. Цельєв О. В. Особа, суспільство, держава: проблеми взаємозв'язку та обмежень в умовах громадянського суспільства // Громадянське суспільство і правова держава, проблеми становлення.– К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1997.– С. 11–23.

25. Цицерон. Про державу; Про закони; Про природу богів / В. Литвинов (пер. з лат.).– К.: Основи, 1998.

26. Шевченко О. О. Історія українського права.– К.: Олан, 2001.

Навчальне видання

СИДОРЕНКО Микола Йосипович

**ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
(курс лекцій)**

Навчальний посібник

Відповідальна за випуск
Літературний редактор
Комп'ютерна верстка
Коректор

Т. Л. Бондаренко
Т. П. Санкович
Ю. М. Жодані
С. П. Ковтун

*Оригінал-макет виготовлено
у видавничо-друкарському комплексі Університету «Україна»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел. (044) 424-40-69
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 405 від 06.04.2001*

*Віддруковано з оригінал-макета
у видавничо-друкарському комплексі Університету «Україна»*

Підписано до друку 14.12.2012. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 11,57.
Обл. вид. арк. 10,16. Наклад 100 прим.